

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ДОНЕЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

КОЛОМІЙЧУК ІВАННА ВІКТОРІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної
науки, д.і.н., професор Темірова Н.Р.
« ____ » _____ 2023 р.

ОЛЕКСАНДРА ЄФИМЕНКО: ЖІНКА-ІСТОРИК НА ТЛІ ЕПОХИ

Спеціальність 032 Історія та археологія
Кваліфікаційна (магістерська) робота

Науковий керівник:
Темірова Н.Р., професор кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки, д. і. н.,
професор _____

Оцінка: ____ / ____ / ____
Голова ЕК:
Степанчук Ю.С., д.і.н., професор
_____

Коломійчук І. В. Олександра Єфименко: жінка-історик на тлі епохи. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця 2023.

Магістерську роботу присвячено аналізу життя Олександри Яківни Єфименко та становлення її як історика наприкінці XIX–XX ст. Дослідження ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності із залученням загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Проаналізовані фактори впливу на розвиток Олександри Єфименко як науковця. Показано в яких соціальних устоях відбувалось професійне зростання особистості. Вказані погляди Олександри Яківни на історію та культуру України в паралелі поглядів інших істориків її доби. Зроблено висновок, щодо її внеску в історичну науку.

Ключові слова: Олександра Єфименко, жінка, історик, історія України.
82 с., 55 найм.

Kolomiychuk I. V. Oleksandra Yefimenko: woman historian against the background of the epoch. Specialty 032 "History and Archaeology", EP "Public History". Vasyl Stus' Donetsk national university, Vinnytsia 2023.

The master's thesis is devoted to the analysis of the life of Oleksandra Yakivna Yefimenko and her development as a historian at the end of the 19th and 20th centuries. The research is based on the principles of historicism and objectivity with the involvement of general scientific and special historical methods. The work analyzes factors that influenced the development of Oleksandra Yefimenko as a scientist. It is shown in which social foundations the professional growth of an individual took place. The views of Oleksandra Yakivna on the history and culture of Ukraine are indicated in parallel with the views of other historians of her time. A conclusion was made regarding her contribution to historical science.

Keywords: Oleksandra Yefimenko, woman, historian, history of Ukraine.
82 p, 55 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ВИЧЕННЯ ТЕМИ	7
1.1 Стан опрацювання проблеми	7
1.2 Характеристика джерел	12
1.3 Методологічні засади дослідження	14
РОЗДІЛ 2 ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ О. ЄФИМЕНКО: МІЖ ЛЮДСЬКИМ І НАУКОВИМ	19
2.1 Вища освіта і наука для жінок на зламі ХІХ-ХХ ст.	19
2.2 Становлення особистості дослідниці	36
2.3 Наукове визнання	42
РОЗДІЛ 3 ДОРОБОК О. ЄФИМЕНКО НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	48
3.1 Початок вивчення дослідницею минувшини України	48
3.2 Основні праці історикині	52
3.3 Співвіднесення поглядів О. Єфименко з позиціями провідних українських істориків	61
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	71
ДОДАТКИ	76

ВСТУП

Актуальність теми. На зламі XIX-XX ст. в історичній науці працювали тільки чоловіки. Жінка не сприймалась як окремий науковець, а тільки як додаток до чоловіка. Початок становлення вищої жіночої освіти припадає на XIX ст., саме тоді з'являються зміни у суспільстві, у думках та у їхніх правилах життя. Важливо дізнатися про складнощі та основні проблеми, про відношення оточуючих та в принципі усього суспільства того часу до можливості жінок отримувати вищу освіту. Всі ці питання викликають не аби який науковий інтерес та цікавість до дослідження цієї проблеми. Одною з перших хто змінила відношення до жінок в історичній науці була талановита, надзвичайно розумна та наполеглива науково-громадська діячка Олександра Яківна Ставровська/Єфименко. Як їй це вдалося і які були фактори становлення її як особистості викликає не аби який науковий інтерес. Вивчення її життєвого шляху, виклики долі, сімейне життя та невідступність перед різного роду перешкодами, ще більше зацікавлює дослідника та спонукає ще краще заглибитись у вивчення її малодослідженої біографії.

У сучасному світі жінка-історик це звичайна буденність, яка не викликає ніякого здивування. В цьому і полягає основна актуальність даної теми, прослідкувати всі чинники та завади від самого дитинства і до смерті на шляху першої жінки, яка була визнана в історичній науці, усі її успіхи та невдачі через призму епохи в якій жила науковиця. Олександра Яківна непересічна особа, яка зацікавлює. Маючи досвід історіописання, свою стурбованість вона реалізувала у низці наукових праць про Україну, український народ, його культуру та мову. При цьому вона стала на захист українства, поширюючи наукові виклади про найяскравіші його сторінки. Її діяльність цікаво і важливо співставити з діяльністю інших істориків того часу. Про що вона писала і як вона розуміла Україну, насправді вартує окремого вивчення, всі перешкоди які вона пройшла, і те що нарешті здобула. Всі суперечки і нарікання на історикиню, як на росіянку, що пише

про Україну, варте вивчення і сьогодні, в умовах, коли українці обстоюють свою ідентичність.

Об'єктом дослідження виступає постать Олександри Єфименко як жінки та дослідниці історії. **Предметом дослідження** є процес становлення Олександри Єфименко як історика на тлі її доби – другої половини XIX – початку XX ст.

Мета дослідження полягає у визначенні внеску О.Єфименко у вивчення української минувшини. Для її досягнення необхідно реалізувати такі **завдання**:

- проаналізувати стан опрацьованості постаті О.Єфименко, визначити джерела та методологію дослідження;
- дослідити становлення О.Єфименко як особистості;
- простежити зацікавленість науковиці в українській історії;
- дослідити перші кроки на шляху становлення освітньої діяльності, зорієнтованої на жінок;
- опрацювати історичні праці О. Єфименко;
- проаналізувати її погляди на ключові етапи української минувшини;
- дослідити її культурно-етнографічний доробок щодо українського народу;
- поставити доробок О. Єфименко у сучасний їй науковий контекст щодо історії України.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1848-1918 рр. – час життя О.Єфименко.

Методи дослідження Дане дослідження здійснено на основі загальнонаукових (описово-розповідного, аналітико-синтетичного, узагальнення) та спеціально історичних методів (історико-біографічного, історико-типологічного, історико-порівняльного).

Наукова новизна даного дослідження полягає у детальному вивченні біографії Олександри Єфименко, у докладному викладі її життя. Найбільшу

увагу приділено її становленню як особистості та історика, її сімейному життю та ролі жінки як науковця, її громадській діяльності та любові до України. У викладі матеріалу важливим аспектом є доба, в якій жила та творила Олександра Яківна.

Науково-практична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів при підготовці праць з історії України, читанні лекційних курсів, розробці популярних нарисів, а також у вивченні історії історичної думки, історії української культури, гендерної історії. Аналіз усвідомлення та мотивації до наукових досліджень О.Єфименко може бути корисним у реалізації сучасної освітньої політики.

Апробація результатів дослідження відбулась на наукових конференціях: III міжнародній науковій конференції студентів та молодих вчених Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини, філософія. Вінниця, 2020 («О.Єфименко: на шляху історії та України»); IV міжнародній науковій конференції студентів та молодих вчених Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія. Вінниця, 2021 («Біля витоків гендерної рівності в Україні»); V міжнародній науковій конференції студентів та молодих вчених Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини, філософія. Вінниця, 2022 («Становище українських земель у двох імперіях з погляду Олександри Єфименко»).

За темою магістерської здійснено публікацію статті «Олександра Єфименко росіянка, прийнята Україною» у виданні «Вісник СНТ ДонНУ імені Василя Стуса».

Структура роботи підпорядкована її меті та завданням і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Магістерська складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків. Загальний її обсяг становить 82 сторінки, з яких основну частину обіймають 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ВИЧЕННЯ ТЕМИ

1.2 Стан опрацювання проблеми

Інтерес до неординарної постаті О.Єфименко триває вже понад століття. Одразу по її загибелі з'явилися низка публікацій, в яких її творчості давалися оцінки її сучасниками. За радянської доби найбільш значущою працею стала монографія П.Маркова, в якій найціннішим є біографічний нарис дослідниці [38]. Її поява стала можливою з огляду на часткову лібералізацію становища історичної науки у роки «відлиги».

Значно більше уваги постаті О.Єфименко приділили історики в добу Незалежності. Їхній доробок став складовою загальної наукової концерції розвитку історичної науки, що, передусім, знайшло відображення в узагальнюючих авторських працях Я.Калакури, В.Яремчук, О.Яся [29; 54; 55]. Про науковицю писала Драч О. О. у своїй статті «Особисте життя не розніжило її», яка вийшла у 2017 році, в журналі «Гуржіївські читання» [16]. Автор здійснює аналіз обставин особистого життя першої жінки доктора історії в Російській імперії. Драч О.О. пише про сформовані в дитячі роки установки на пріоритет внутрішнього над зовнішнім, духовного над матеріальним, які стали стрижнем особистості Олександри Яківни. Зазначаючи, що через наполегливе бажання пізнання навколишнього світу, знайомство та шлюб з Єфименком П. С. визначило життєве кредо науковиці та допомогло у самовдосконаленні та постійній праці над собою. Ще одна наукова робота, Драч О. О. «Трудове життя дало ученим славу», Олександра Яківна Єфименко – науковиця модерної доби», де автор, знову розглядає життя історикині, її етапи формування, як особистості та вплив зовнішніх чинників на бачення світу та історичної науки в цілому. Також

використовувалась публікація Старикова Г. М., де автор подавав автобіографічні нотатки самої Олександри Яківни Єфименко та її чоловіка та науковця Петра Савича Єфименка. Також в роботі є листи, які містять в собі додаткові біографічні відомості [13-15; 17-19].

У статті В.А. Смолій «А. Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества.» досліджується життєвий шлях і наукова діяльність Олександри Яківни Єфименко, однієї з найвидатніших українських істориків і етнографів XIX століття. Смолій починає статтю з біографічного нариса Єфименко. Вона народилася в 1848 році в селі Варзуга на Мурманському узбережжі в родині службовця. У 1863 році закінчила Архангельську гімназію і почала працювати вчителькою в Холмогорах. У 1872 році вийшла заміж за етнографа Петра Єфименка, який був засланий до Холмогор за свої політичні погляди. У 1877 році Єфименко переїхала з чоловіком до Чернігова, а в 1879 році – до Харкова. У Харкові Єфименко активно займалася науковою діяльністю. Вона була членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, публікувала статті в історичних і етнографічних журналах. У 1890-х роках Єфименко розпочала роботу над своєю головною працею – «Історією українського народу». Перший том цієї праці був опублікований у 1906 році, а другий – у 1908 році. Смолій у статті дає всебічний аналіз наукових поглядів Єфименко. Він показує, що Єфименко була прихильницею народницького напрямку в українській історіографії. Вона вважала, що історію слід вивчати з точки зору народу, а не правлячої еліти. Єфименко також підкреслювала важливість вивчення народного життя та культури для розуміння історії. Смолій відзначає, що праці Єфименко мали значний вплив на розвиток української історіографії. Вони були першими серйозними дослідженнями історії України, написаними жінкою. Праці Єфименко сприяли усвідомленню українцями своєї окремої національної ідентичності. У статті Смолій також аналізує особистість Єфименко. Він показує, що Єфименко була високоосвіченою і обдарованою жінкою. Вона була пристрасно віддана своїй

науковій роботі і мала сильне почуття національної самосвідомості. Смолій у статті робить висновок, що Олександра Яківна Єфименко була однією з найвидатніших українських істориків і етнографів XIX століття. Її праці мають важливе значення для розвитку української історіографії та культури [45].

Досліджував життя історикіні, Андреас Капелер про життя Олександри Яківни пише у праці, яка має назву «Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа» [30]. Капелер починає статтю з біографічного нарису Єфименко. Він показує, що Єфименко народилася в 1848 році в сім'ї службовця на Мурманському узбережжі. У 1863 році вона закінчила Архангельську гімназію і почала працювати вчителькою в Холмогорах. У 1872 році вийшла заміж за етнографа Петра Єфименка, який був засланий до Холмогор за свої політичні погляди. У 1877 році Єфименко переїхала з чоловіком до Чернігова, а в 1879 році – до Харкова. У Харкові Єфименко активно займалася науковою діяльністю. Вона була членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, публікувала статті в історичних і етнографічних журналах. У 1890-х роках Єфименко розпочала роботу над своєю головною працею – «Історією українського народу». Перший том цієї праці був опублікований у 1906 році, а другий – у 1908 році. Автор у статті дає всебічний аналіз наукових поглядів Єфименко. Він показує, що Єфименко була прихильницею народницького напрямку в українській історіографії. Вона вважала, що історію слід вивчати з точки зору народу, а не правлячої еліти. Єфименко також підкреслювала важливість вивчення народного життя та культури для розуміння історії. Він відзначає, що праці Єфименко мали значний вплив на розвиток української історіографії. Вони були першими серйозними дослідженнями історії України, написаними жінкою. Праці Єфименко сприяли усвідомленню українцями своєї окремої національної ідентичності. У статті Капелера також аналізується особистість Єфименко. Він показує, що Єфименко була високоосвіченою і обдарованою жінкою. Вона була пристрасно віддана своїй

науковій роботі і мала сильне почуття національної самосвідомості. Науковиць у статті робить висновок, що Олександра Яківна Єфименко була однією з найвидатніших українських істориків і етнографів ХІХ століття. Її праці мають важливе значення для розвитку української історіографії та культури. Однак Капелер також звертає увагу на деякі особливості життєвого шляху і наукової діяльності Єфименко, які робили її становище у науковому середовищі складнішим, ніж у її чоловічих колег [30].

Для більшого розуміння теми, важливо дослідити вищу освіту для жінок того часу. У другому розділі використовується література, де є згадки та описи життя університетів у ХІХ-ХХ столітті, особливо, що стосується дружини Воропанова М. М. «Інститутські спогади. Інститути благородних дівчат у мемуарах вихованок» – збірка мемуарів, складена Марією Михайлівною Воропановою та опублікована в журналі «Російська школа» у 1902 році [7]. Книга є цінним історичним джерелом, що містить свідчення про життя в інститутах шляхетних дівчат у Російській імперії. Книга складається зі спогадів вихованок із різних інститутів, які розповідають про своє навчання, про своїх викладачів, про своїх подруг, про свої розваги та про свої враження від життя в інституті. Спогади охоплюють період із першої чверті ХІХ століття на початок ХХ століття. Спогади вихованок дають уявлення про те, яким було навчання в інститутах шляхетних дівчат. Навчальна програма була досить великою і включала такі предмети, як російська мова, іноземні мови, історія, географія, математика, природничі науки, рукоділля, танці і музику. Викладачі в інститутах були висококваліфікованими фахівцями, які намагалися дати вихованкам якнайбільше знань. Спогади також дозволяють простежити еволюцію поглядів освіти жінок у Росії. У першій половині ХІХ ст. навчання в інститутах шляхетних дівчат було спрямоване насамперед на те, щоб підготувати дівчат до ролі дружини та матері. Наприкінці ХІХ ст., у зв'язку з розвитком жіночого руху, в інститутах стали приділяти більше уваги здобуттю дівчатами знань, необхідних самостійного життя і роботи. Книга Воропанової

була добре прийнята критиками. Вона була відзначена як цінне джерело інформації про життя в інститутах шляхетних дівчат.

Книга Н. Жебилєва «Історичний нарис діяльності Харківського Інституту шляхетних дівчат за 100 років його існування (1812-1912)» є важливим джерелом інформації про історію одного із найстаріших жіночих навчальних закладів [26]. Книга складається із двох частин. У першій частині автор розповідає про історію заснування інституту, його початковий устрій та діяльність у перші роки існування. У другій частині Жебилєв розглядає розвиток інституту в XIX і на початку XX ст. Автор докладно описує педагогічний процес в інституті, його матеріальну базу, а також участь інституту в суспільному житті. Книга Жебилєва написана у науковому стилі та заснована на широкому колі джерел, включаючи архівні документи, спогади сучасників, а також опубліковані матеріали.

У статті Ірини Жовтої «Досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у XIX – на початку XX ст.» розглядається досвід роботи класних дам у одному з найпрестижніших жіночих навчальних закладів Російської імперії. Автор статті на основі широкого кола джерел, зокрема архівних документів, мемуарів, періодики, досліджує соціальне становище, походження класних дам, їхні права та обов'язки, умови роботи, відносини з вихованками, інспектором класів, іншими інститутськими співробітниками. Класні дами Київського інституту шляхетних дівчат були представницями різних суспільних станів, але переважно це були дворянки. Вони мали середню або вище середню освіту, а також спеціальну підготовку, яку здобувували в інститутах благородних дівчат [27].

Дослідження Катерини Кобченко «На світанку жіночої освіти в Україні: шляхи навчання та праці перших студенток» несе у собі розгляд історії розвитку жіночої освіти в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Автор статті на основі широкого кола джерел, зокрема архівних документів,

мемуарів, періодики, досліджує шляхи навчання та праці перших студенток в Україні. Перші спроби організувати вищу освіту для жінок в Україні були зроблені в другій половині XIX століття. У 1860 році в Києві було відкрито жіночий медичний інститут, а в 1878 році - жіночий педагогічний інститут. У ці заклади могли вступати тільки жінки з дворянського стану, які мали середню освіту. Навчання в цих інститутах було платним. Першими студентками жіночих вищих навчальних закладів в Україні були переважно дівчата з заможних дворянських сімей. Вони мали можливість отримати гарну середню освіту в приватних пансіонах або гімназіях. Навчання в жіночих інститутах було досить складним. Студентки повинні були вивчати такі предмети, як філософія, математика, фізика, хімія, біологія, історія, географія, мова та література, а також педагогіка, медицина та інші спеціальні дисципліни. Після закінчення інститутів студентки отримували дипломи, які давали їм право на роботу за фахом. Перші студентки жіночих вищих навчальних закладів в Україні зробили значний внесок у розвиток жіночої освіти в країні. Вони стали прикладом для інших жінок, які прагнули до освіти та кар'єри. Автор статті також зазначає, що розвиток жіночої освіти в Україні був пов'язаний з активним рухом за права жінок. Жінки вимагали рівних прав з чоловіками у всіх сферах життя, включаючи освіту [32].

Отже, в сучасній українській історичній науці сформувався інтерес до життя та діяльності О.Єфименко. Водночас розрізнені публікації, присвячені окремим аспектам, не розкривають всієї глибини творчого спадку та громадської активності цієї непересічної жінки.

1.2 Характеристика джерел

Історичне дослідження базується на історичних джерелах, з яких історик черпає інформацію про минуле, її інтерпретує, осмислює і на цій основі

відтворює, реконструює (чи конструює) картину минулого. Саме тому для історичного дослідження важливим є аналіз джерел. До магістерського дослідження залучено історіографічні та історичні джерела.

Історіографічні джерела представлені працями істориків, творчість яких досліджена в роботі. Серед них – праці О.Єфименко, В.Антоновича, М.Грушевського, М.Аркаса та інших [1; 2; 9; 11; 21-25]. Ретельне вивчення їхніх праць сприятиме дослідженню існування «жіночого» погляду на історію. У роботі піднімається проблема самого існування жіночого стилю написання історичних праць, здійснюватиметься пошук закономірностей і відмінностей з погляду різних обставин життя, різного світогляду кожної з них.

О.Єфименко є авторкою узагальнюючих праць з історії України. Вони подали розвиток всіх подій в Україні з найдавніших часів до XIX ст. Праці дослідниць – важливе джерело, оскільки в них простежується особливість викладення матеріалу. За ними можна дослідити погляд, який супроводжується характерними рисами: описання внутрішнього світу людини, менша увага політичній історії, зосередження не на датах, а на подіях на їх причинах і явищах.

Історичні джерела об'єднані в наступні групи: законодавчі акти, документи особового походження. До дослідження були залучені законодавчі акти різних періодів, що відбивають офіційну політику у сфері вищої освіти. Серед таких – «Положение о Высших женских курсах, учрежденных в Киеве», накази російського уряду, зокрема накази про відкриття жіночих училищ, «Университетский Устав» [49-52]. Вони показують процес заснування вищої освіти для жінок, структуру, правила, прийому, навчання і організації жіночих навчальних закладів. Накази законодавчі акти російського уряду стосовно українських земель свідчать про намагання включити жінок до освітянського процесу.

Наступна група джерел репрезентована статистичними матеріалами. Передусім, була використана демографічна статистика, зокрема переписи

населення. Ці матеріали надають конкретну інформацію щодо загальної кількісної та якісної характеристик населення – чисельності, рівня освіти, сімейного стану тощо. Дані джерела надали можливість порівняти кількість освічених жінок і чоловіків, починаючи з кінця XIX ст., коли був проведений перший загальний перепис населення, до початку XXI ст.

Отже, на основі історичних джерел в даній магістерській роботі можна дослідити проблему гендерного фактору в історичній науці та можливості доступу жінок до вищої професійної освіти.

Таким чином, у даному дослідженні комплексно були використані історіографічні та історичні джерела. З огляду на тематику роботи первинне місце займають історіографічні. Джерела історіографічні представлені працями істориків-науковців. На основі цих праць як джерелі й базується розглядання проблеми існування жіночого погляду в історичній науці. Другу частину займають Історичні джерела і їх вивчення дають нам широку картину про загальний розвиток явища, або конкретну сторону проблеми. За ними можна дослідити певну закономірність і встановити, або наблизитись до об'єктивного викладу матеріалу. За допомогою їх аналізу проведена спроба довести особливість історіописання О.Єфименко та проаналізувати її внесок в історичну науку.

1.3 Методологічні засади дослідження

Методологічною основою даного дослідження виступає сукупність принципів і методів, які дозволяють проаналізувати джерела та літературу, систематизувати історичну інформацію та сформувані цілісне уявлення про вивчення постаті О.Єфименко.

Серед основних принципових положень – наукова об'єктивність, історизм, визнання загальних закономірностей розвитку суспільства. Принцип

наукової об'єктивності вимагає неупередженої оцінки історичних праць. З цією метою до дослідження буде залучена вся доступна наукова література з проблеми, а саме радянська та сучасна. Висновки ґрунтуватимуться на сукупності поглядів науковців, які репрезентують різні напрямки. Принцип історизму передбачає конкретність вивчення історичного процесу, потребує враховувати умови, за яких відбувалася наукова діяльність Олександрі Яківни, середовище, в якому формувалися її погляди і видавалися роботи. В цій роботі принцип історизму допомагає характеризувати дослідження вченими окремих аспектів творчої діяльності історика, простежити еволюцію поглядів на цю проблему. Магістерське дослідження базуватиметься на визнанні загальних закономірностей розвитку історичної науки. Історіографічний процес навколо фігури О.Єфименко розглядатиметься як поступальний, як рух від неповного знання до повнішого. Автор виходить із розуміння тісного зв'язку між історичною наукою та рівнем розвитку суспільства.

Реалізувати завдання магістерської роботи дозволили загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Перша група представлена описово-розповідним, аналітико-синтетичним, методом узагальнення. Описово-розповідний метод використовується для опису та викладу фактичних даних, явищ, подій. Він передбачає використання таких прийомів, як опис, розповідь, характеристика, порівняння, аналіз, синтез тощо. Цей метод дозволяє досліднику наочно представити матеріал, що вивчається, передати його зміст у хронологічній послідовності, відобразити взаємозв'язки між явищами та процесами. Описово-розповідний метод дослідження може використовуватися як самостійний метод, так і в поєднанні з іншими методами. Наприклад, він може використовуватися для опису історичних подій, біографій видатних людей, географічних об'єктів тощо. Цей метод є актуальним у дослідженні життя Олександрі Яківни Єфименко, тому що ми можемо отримати опис біографії Олександрі Єфименко який включає в себе

опис її дитинства, навчання, сімейного життя, наукової діяльності тощо. Цей опис може бути поданий у хронологічній послідовності, що дозволить досліднику прослідкувати основні етапи життя і діяльності Олександри Єфименко. Розповідь про становлення Олександри Єфименко як особистості та історика дозволяє досліднику проаналізувати фактори, які вплинули на формування її світогляду та наукових поглядів. Характеристика наукових праць Олександри Єфименко передбачає аналіз її методологічних підходів, наукових ідей, внесок у розвиток української науки. Порівняння Олександри Єфименко з іншими видатними українськими істориками дозволяє досліднику визначити її місце в українській історичній науці. Аналіз впливу Олександри Єфименко на розвиток української науки та культури дозволяє досліднику визначити її роль у становленні та розвитку української національної науки. Описово-розповідний метод дослідження є ефективним для вивчення життя та творчості Олександри Єфименко, оскільки дозволяє досліднику надати повний та всебічний опис її діяльності. Однак, цей метод має бути використаний у поєднанні з іншими методами дослідження, щоб забезпечити глибину та всебічність дослідження.

Під час роботи над дослідженням, використовувався метод узагальнення, що полягає в переході від одиничного до загального, від менш загального до більш загального знання. Узагальнення - це логічний процес, який дозволяє виділити загальні ознаки і властивості певного класу об'єктів. Узагальнення може здійснюватися на основі різних ознак і властивостей об'єктів. Наприклад, узагальнення можна здійснювати на основі ознаки часу, простору, форми, розміру, функції тощо. Метод узагальнення у дослідженні життя Олександри Єфименко можна використовувати для різних цілей. Наприклад, його можна використовувати для, виділення загальних тенденцій у її житті та діяльності. Наприклад її інтерес до української історії та культури, громадську діяльність та говорити про її внесок у розвиток української науки. Також, можна сформулювати складання її характеристики та наукового доробку.

Для того, щоб використовувати метод узагальнення у дослідженні життя Олександри Єфименко, необхідно зібрати достатню кількість інформації про її життя та діяльність. Ця інформація може бути отримана з різних джерел. Застосування методу узагальнення у дослідженні життя Олександри Єфименко дозволяє отримати більш глибоке розуміння її особистості та наукового доробку. Цей метод дозволяє виділити загальні тенденції в її житті та діяльності, скласти характеристику її особистості.

Аналітичний-синтетичний метод полягає в розчленуванні цілого на частини для вивчення його структури та взаємозв'язків між частинами, а потім у об'єднанні частин у ціле. Аналіз - це логічний процес, який полягає в розчленуванні цілого на частини для вивчення його структури та взаємозв'язків між частинами. Синтез - це логічний процес, який полягає в об'єднанні частин у ціле. Аналітичний-синтетичний метод широко застосовується в різних науках. Аналітичний-синтетичний метод можна використовувати для дослідження життя Олександри Єфименко у різних аспектах. Наприклад вивчення її особистості, поділивши її особистість на такі компоненти, як її інтелектуальні здібності, моральні якості, соціальні ролі, психологічні особливості. Дослідження її наукової діяльності, для цього розглядаємо її наукові інтереси, наукові методи та внесок у розвиток української науки. Завдяки цьому методу можемо проаналізувати її громадську діяльність, її соціальні ідеали, участь у громадських організаціях, та вплив на розвиток української культури. Аналітичний-синтетичний метод є важливим методом наукового пізнання, який дозволяє отримати всебічне та глибоке знання про об'єкт дослідження.

Спеціальні історичні методи репрезентовані дослідження у даній роботі історико-біографічним, історико-типологічним, історико-порівняльним методами. Історико-біографічний метод дослідження – це метод дослідження, який використовується для вивчення життя та діяльності видатних людей. Він передбачає використання таких прийомів, як опис, розповідь, характеристика,

аналіз, синтез тощо. Цей метод дослідження широко застосовується в історичних, філологічних, культурологічних, філософських та інших науках. Він дозволяє досліднику наочно представити матеріал, що вивчається, передати його зміст у хронологічній послідовності, відобразити взаємозв'язки між явищами та процесами. Історико-біографічний метод дослідження може використовуватися як самостійний метод, так і в поєднанні з іншими методами для вивчення життя та творчості науковців, серед яких Олександра Єфименко. Історико-типологічний метод посприяв у визначенні етапів творчості та виокремленні видів діяльності О.Єфименко – етнографічної, історико-дослідницької, організаційної, громадської. Історико-порівняльний метод прислужився у співставленні поглядів на українське минуле Олександром Яківним та інших науковців її доби.

Сукупно наявний масив наукової літератури, потужний шар історіографічних та історичних джерел, комплекс принципів і методів дослідження дозволяють розкрити заявлену мету та розв'язати визначені завдання у межах кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ О. ЄФИМЕНКО: МІЖ ЛЮДСЬКИМ І НАУКОВИМ

2.1 Вища освіта і наука для жінок на зламі ХІХ-ХХ ст.

Становлення О.Єфименко як особистості у науці та освіті відбувалося в добу, коли ці галузі лише починали відкриватися для дівчат і жінок. Для розуміння труднощів дослідниці варто охарактеризувати загальну ситуації в освітньо-науковому просторі на межі ХІХ-ХХ ст.

Університетські статuti – це законодавчі акти, які визначали організацію та статус університетів у Російській імперії. Зокрема, Статут 1804 року надавав Харківському університету максимальну автономію в порівнянні з усіма наступними. У цьому документі зазначається, що університет є вищим навчальним закладом, спеціально створеним для викладання наук і підготовки юнаків до вступу на різні державні служби. Професори, які викладали в університеті, мали поповнювати свої курси новими відкриттями, зробленими в інших країнах Європи. Щомісячно вимагалось проводити засідання ради університету, де професори та ректор мали обговорювати питання відкриттів і дослідження. Що стосується ректора, то він мав обиратись один раз на п'ять років. Для забезпечення себе викладачами рада університету мала обирати двох магістрів та відправляла їх навчатись за кордон. В університеті функціонували чотири факультети: історико-філологічний, юридичний, математичний та лікувальний. Вищим органом університетського самоврядування виступала Рада, збиралася щомісячно і в якій право голосу мали тільки ординарні професори. Кожні півроку рада повинна була докладати попечителю про свою діяльність. Професори для викладання дисциплін мали обрати свою працю, або працю іншого вченого і дати на погодження до ради університету, якщо вона буде вважати за потрібне зробити зміни у плані викладання, професор має зробити їх і знову представити раді на погодження.

Даний статут діяв з 1804 по 1835 рр. Цей статут мав більше теоретичний вимір, ніж практичний, проте він показує витoki ліберальності в освітянській політиці [50].

Ще до видання статуту 1835 р. за прикладом Київського університету в Харкові за наказом гр. Головкина було відділено адміністративну частину він навчальної. Всі посади, які раніше належали професорам та ад'ютантам, були передано чиновникам [4, с. 12-13].

За цим статутом університет належав попечителю. «Попечитель употребляет все средства к приведению в цветущее состояние университета, строго наблюдая, чтобы принадлежащие к нему места и лица исполняли неупустительно свои обязанности. Он обращает внимание на способности, прилежание и благонравие профессоров, адъюнктов, учителей и чиновников университета, исправляет нерадивых замечаниями и принимает законные меры к удалению неблагонадёжных», – йдеться у документі статуту 1835 р.. Попечитель мав проживати в тому місті, де знаходився університет, і виїжджати міг з нього тільки для перевірки округу. Він мав право на особистого помічника, який також мав право доступу до всіх університетських справ. Повноваження ректора також змінились, тепер він обирався на 4 рр. і мав спостерігати над тим, щоб навчальний процес йшов з певним успіхом. Він отримував право робити зауваження і виговори професорам і отримав помічника в якості проректора. Статут також закріпив нове положення про вчені ступені, особливе місце займало введення університету доцентів. Прийом нових студентів до університету тепер базувався на їхньому віці та рівні підготовки: «Все желающие вступить в число студентов университета должны выдержать предварительные испытания, по правилам, изданным министерством народного просвещения. При сём принимаются в уважение одобрительные свидетельства об окончании полного гимназического курса, и дают право предстать прежде прочих на испытание, или быть и вовсе освобожденным от оногo» [52]. Про наукові обов'язки університету в

порівнянні зі статутом 1804 р. нічого не говориться. Але цей варіант в період свого існування часто та кардинально змінювався, можна сказати, що з часом ці зміни часто суперечили попереднім пунктам, внаслідок чого первісна сутність документу була втрачена майже повністю [4, с. 120].

Статут 1863 р. відрізнявся від варіанту 1835 р. Він був чіткіше і повніше сформульований, під час його написання були прийняті в знаки усі зауваження та прохання університетів. Так, статут 1863 р. надавав університетам самостійність в справах їхнього внутрішнього управління і дозволяв навчальним закладам розвиватись самостійно в умовах місцевого життя, при збереженні спільної системи управління з іншими університетами. Цей устав дозволяв закладам освіти мати потрібну кількість висококваліфікованих викладачів. Він розширив владу ректора і ради. Раді було дозволено складати правила про обов'язки студентів, про порядок проходження випробувань для здобуття вченого ступеня, правила для прийому в студенти, про допуск сторонніх слухачів. Число кафедр було збільшено, на історико-філологічному замість 8 було створено 11 кафедр, на фізико-математичному замість 8 створено 12, на юридичному з 7 до 13, і на медичному з 10 до 16 кафедр. За уставом 1835 року кількість викладачів варіювалась від 49 до 58 а вже за правилами уставу виданого у 1863 році кількість викладачів могла сягати від 75 до 91. Збільшилось також фінансування бібліотек, музеїв різних допоміжних наукових закладів [51].

Вже з першого року існування даного статуту його діяльність намагались максимально звужити та змінити. І вже в 1872 році було поставлено питання про перегляд уставу 1863 та його змін [4, с. 175].

Статут 1884 р. був готовий задовго до його оприлюднення. Даний документ був створений для контролю над навчальним процесом в університетах та затвердження порядку і дисципліни. Університети були поставлені у повну залежність від міністерства. Воно визначало все до самих детальних питань, назначало, підвищувало, звільняло професорів, обирало

ректора. Міністерство вирішувало розклад лекцій та навіть іноді доходило до того, що потрібно був його дозвіл на перенесення з одного дня на інший, або з одної години на другу [4, с. 244-246].

За статутом попечитель був начальником університету: «На попечителе лежит обязанность высшего руководства во всех распоряжениях по охранению порядка и дисциплины в университете. Попечитель имеет право, в разъяснение и для обеспечения точного исполнения правил, изданных министром народного просвещения, давать ректору обязательные для него предложения о надзоре за студентами и требовать донесений о собственных его распоряжениях в этом отношении. В случаях чрезвычайных, попечитель принимает все необходимые для охранения порядка меры, хотя бы они и превышали его власть, немедленно доводя о сделанных на этом основании распоряжениях и о причинах, их вызвавших, до сведения министра народного просвещения» [51]. Ректор обирався не професорським складом а міністерством. Професорська колегія була повністю позбавлена права на будь які рішення на рахунок управління університетом. Устав повністю відмінив поділ на семінари, було відділено кінцеві екзамени від викладання і була створена спеціальна комісія в теорії не маючи нічого спільного з університетом [51]. Даний статут говорив про політичну складову університетів: «Но говорится далее как учреждение государственное, «не может не иметь и политической цели. Университетское воспитание — преподавание и нравственное руководство – должно быть на службе государственных интересов и правительственной власти, должно быть патриотическим» [4, с. 246]. Статут не брав до уваги наукову складову університетів, а говорив виключно про політику та повни контроль освіти. В таких умовах розвиток університету практично був неможливий.

Про те, чим і як жив університет ХІХ ст., можна дізнатись із спогадів видатних студентів, які навчалися в цей період. Розпочнемо зі спогадів Миколи Івановича Костомарова, який став студентом Харківського

університету у 1833 р.. Майбутній історик згадує, що в той період університет занепадає, кафедри займаються частково людьми бездарними, а частково талановитими але лінивими. Микола Костомаров розповідає про викладачів. Згадується про Якімова, та не в дуже гарному світлі. Микола Іванович пише, що цей викладач вів на історико-філологічному факультеті російську словесність, та мав не дуже гарну репутацію, так як в свій час прославився бездарнішим перекладом Шекспіра, а студенти приводили деякі місця у приклад безглуздості. Також згадується Гулак-Артемівський, але і тут не обійшлося без критики, як пише тодішній студент: «Русскую историю читал Гулак-Артемовский, человек, бесспорно, с поэтическим дарованием, как показали его малорусские стихотворения, но в своих лекциях по русской истории отличавшийся пустым риторством и напыщенностью» [27]. На жаль, Микола Іванович у своїй автобіографії повністю розкритикував викладацький колектив Харківського університету, історико-філологічного факультету.

Та згадуючи 1835 р., Костомаров пише про оновлення. Зазначає що цей р. був знаменний в історії Харківського університету. Все це було завдяки тому, що на кафедрі приймалися нові викладачі, які навчались за кордом, а зараз повернулись і будуть викладати в університеті.

Спогади Михайла Грушевського розповідають про Київський університет св. Володимира періоду 1880-х-1890-х рр. Це університет у 1884 році пів року був зачинений через заворушення студентів у зв'язку з 50-річчям його утворення. Цього ж року був впроваджений новий університетський статут, який нав'язував цілу низку гуманітарних студій, в яких переважали давні мови, такі як, грецька та латинська, а рівень знання мови мав бути настільки високий, щоб студенти піл час заліку могли перекласти великий текст з російської на латину чи грецьку. Вступаючи до Київського університету, Михайло Сергійович мусив пройти прийом спеціальними професорським комісіями, основна увага яких акцентувалась на соціальному

статусу сім'ї. Загалом була атмосфера переслідування вільних думок, а тим більше української ідеї [12, с. 224].

М. Грушевський писав, що 1886-1890 рр. належали до сумних часів російських університетів. В той час на перший план висували класичну філологію, а все інше було узагальнено закрито та обмежено загальними курсами, а семінари були поставлені надзвичайно слабо. І знову, як і Багалій, Грушевський виділяє зі всього списку викладачів, саме Антоновича. Я пише Михайло Сергійович: «Найбільша окраса тодішньої української науки проф. Антонович робив вражіння чоловіка утомленого сими нагінками; він ухилявся від ближніх зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики» [10, с. 6].

Михайло Сергійович Грушевський писав, у своїй праці «Про українську мову і українську школу» про Львівський університет та його ополячення, що теперішній університет Львівський більше польський, ніж український. Він зазначив, що в університеті було обов'язковим викладання українською мовою тільки ті предмети, які є необхідні, а згодом така політика призвела до того, що якою мовою хоче викладач, такою і викладається предмет. І вже на 1870-ті рр. поляки зайняли всі професорські місця, а українським викладачам забороняли, і почали призивати, щоб Львівський університет признали польським [10, с. 6-7].

Перший інститут шляхетних дівчат в Україні з'явився у 1812 році у Харкові завдяки Товариству благодійності. Одним із родоначальників інституту є Григорій Квітка-Основ'яненко, він вирішував важливі організаційні питання, яскравим доказом цього, є його листування з харківським генерал-губернатором. Там Григорій Федорович писав: «...не пожелает ли кто поставитъ для института хлеба и круп разных сортов, говядины, рыбы, масла, дров и свечей...» [31]. Також говориться про те, що у будинку Квітки-Основ'яненка один р., з 1817 по 1818 рр., знаходився інститут

шляхетних дівчат. Знову ж таки за сприянням Григорія Федоровича Харківський дівочий інститут був прийнятий під опіку імператриці Марії Федорівни, що значно покращило фінансовий стан закладу [26 с. 9-10]. У 1818 році з'явився Полтавський інститут шляхетних дівчат. Засновницею стала Варвара Олексіївна Рєпіна, передбачалось, що заклад буде існувати на внески дворянства, але нажалі ця ідея потерпіла крах, тому знову уряд під своє протегування взяв інститут. А вже у 1829 році відкрився Одеський інститут шляхетних дівчат. Перший і єдиний жіночий інститут, який відкрився за допомогою уряду, знаходився у Києві. Та створений він був не для того, щоб навчати жінок, а для русифікації українського народу [50, с. 80-81].

Саме життя в інституті не було легким. Як згадує М. Воропанова, вступивши до закладу, тебе повністю відділяли від сім'ї. Єдиною розрадою та відпочинком були канікули, та навіть на Різдво і Великдень ученицям доводилось сидіти в інституті. Гуляти дівчата могли тільки в саду, який належав закладу, боячись провинитись перед класною дамою [7].

Якщо говорити про класних дам, то ними ставали дівчата дворянського походження. Класних дам дуже не любили учениці, все це було через те, що в більшості дами були дуже суворі до них. Така манера поведінки була спровокована тим, що класні дами дуже полюбляли конкуренцію між собою. Вони постійно змагались, чий клас є кращим, а як наслідок цих змагань – дівчата страждали від постійних зауважень. Учениць сварили за зачіски, за стерті туфлі, вони мушили ходити удвох, це призводило до того, що йдучи самотійно дівчину починало похилити в бік [23, с. 31-33]. Зі спогадів Т.Г. Морозової ми можемо дізнатись про покарання, які були актуальними в той час. Так самим найважчим покаранням була заборона побачень з рідними, як пише Морозова: «Не пойдешь на прием» воспринималось как настоящее горе». Самим неприємним та навіть ганебним покаранням було стояти під годинником, «Провинившаяся высылалась из класса и должна была

определенное время выстоять в классном коридоре под часами, висевшими высоко у двери в актовй зал» [7].

Ученицям нав'язували модель поведінки жінки-матері, яка має народити і виховати поважного громадянина. Велика увага приділялась релігійному вихованню, читанню псалмів та відвідування храмів. Але найгіршим було те, що дівчат повністю русифікували. Як писав І. Нечуй-Левицький у своєму творі «Хмара» про інститутку Ольгу: «Інститут висушив в неї, неначе тропічна жара, все українське, національне...». Тому, як можемо бачити, з головним завданням інститут справлявся відмінно [27, с. 31].

З їжею ситуація була не найприємніша. Як згадує М.М. Воропанова: «Обед наш состоял из трех жиденьких блюд, завтрак — из двух холодных. Все, что нам ни подавали, мне показалось несытно и невкусно... Порции блюд были настолько миниатюрные, что только при той неподвижной сидячей жизни, которую мы вели, можно было не чувствовать себя обессиленными...» [7].

Наукова програма університету полягала у вивченні, таких предметів: історія, географія, арифметика, фізика, французька мова, німецька, чистописання, рукоділля, російська мова і словесність, танці, музика, природознавство. Але згодом деякі дисципліни почали виключати з програми навчання, інші ж додавалися виключно за рішенням уряду, Міністерства народної освіти чи Відомства закладів імператриці Марії. Так у Харківському університеті було вилучено геометрію, якщо говорити про Одеський і Полтавський, то в 1831 році такі дисципліни як фізика та природознавство було виключено з програми. Саме навчання не було поглиблене, в більшості приділялась увага практичним заняттям і зменшувались години на інші предметів.

Ще одною проблемою було викладання російської мови. Як вже говорилося вище, в інституті шляхетних дівчат відбувалась масова русифікація, а це означало, що вивчення російської мови було обов'язковим

та дуже детальним. Але все не було так просто, адже багато дівчат походили з сімей, де розмовляли українською мовою, і як наслідок, багато учениць просто не вміли говорити російською і важко її розуміли. Та в інституті більшість предметів велась російською, а всі інші французькою. Через не розуміння мов, для дівчат навчальний процес був дуже важким та значно обтяжував отримання знань [43, с. 82-83]. Загалом інститут шляхетних дівчат не давав змоги через обмеженість програми займатись наукою та в повній мірі розвивати та використовувати свої здібності [32].

У другій половині XIX ст. чи не єдиним варіантом наближення до освітньої діяльності для жінки було вчителювання. Ця професія потребувала серйозного заглиблення, тому після закінчення гімназії дівчина повинна була пройти додаткову педагогічну підготовку. Але з часом цього почало бракувати у зв'язку зі зростанням вимог, які спонукали жінку не тільки до підвищення власного інтелектуального рівня, а до пошуку можливостей інтелектуальної суспільно значущої роботи та здобуття певного становища у соціумі, адже в той час вища освіта давала певні привілеї у суспільній ієрархії [14, с. 353-354].

Проте навіть університетський статут, затверджений у Росії 1863 р., будучи одним із найдемократичніших, не надавав жінкам можливості навчатись в університеті. З цього приводу у §85 зазначено: «В студенты университета принимаются молодые люди, достигшие 17-ти-летнего возраста и притом окончившие с успехом полный гимназический курс, или удовлетворительно выдержавшие в одной из гимназий полное в этом курсе испытание и получившие в том установленный аттестат или свидетельство» [49].

Уже в останній чверті XIX ст. було зроблено конкретні кроки. на шляху запровадження вищої освіти для дівчат. У 1878 р. відкрились перші Київські Вищі жіночі курси. На початковому етапі курсистками могли стати дівчата, соціальний статус родин яких був доволі високий, наприклад доньки дворян, чиновників чи представників вільних професій [18, с. 449]. Навчання на КВЖК

спочатку тривало два роки, згодом збільшилось до чотирьох, на курсах було два напрями – історико-філологічний та фізико-математичний. Навчання здійснювалось винятково на платній основі, а сам заклад не надавав професійних прав, окрім простого розширення знань [34, с. 50]. Викладачами для дівчат на початковому етапі були винятково чоловіки. Зокрема на чолі Київських вищих жіночих курсів поставили С. Гогоцького. Зі спогадів історика Д. Багалія впливає досить непривабливий образ цієї персони як з боку викладачів, так і для слухачок, які іноді глузували з нього. Зокрема на відкритті курсів С. Гогоцький, виголошуючи промову «О высшем образовании в применении к женщине», поглядаючи на дружину, кинув крилате: «Назначение мужчины – приобретать, назначение женщины – сохранять». Жінкам доводилось боротись не тільки з громадською думкою щодо непотрібності освіти, тим більше вищої, а й з власною сім'єю [3, 25-26].

На 1917–1920 рр. припав найскладніший період у діяльності КВЖК. Як писала Н. Полонська-Василенко, у холодних аудиторіях, у рукавицях та верхньому одязі професори читали лекції, а слухачки, навчалися. І вже до середини 1920-х рр. вищі жіночі курси та Київський університет об'єднали, відтоді жінки і чоловіки навчались разом [33, с.53].

Важливим кроком для жінок став дозвіл відвідувати університети у якості вільних слухачок. На період 1904 року Міністерству народної освіти прийшло повідомлення, що попечитель Харківського округу дозволив дівчатам на рівні вільних слухачок, відвідувати лекції Харківського університету, але тільки юридичного та історико-філологічного факультету. Через р. кількість слухачок зросла до 211 жінок. І в цьому ж 1905 році почалось нове обговорення допуску дівчат до університетів, багато професорів, серед них є майбутній ректор Харківського університету Д. Багалій, були згодні на рахунок навчання, але знову дівчатам дозволялось бути присутніми у ролі вільних слухачок. В 1906 році пройшла урядова нарада, де обговорювалась можливість прийняти жінок до університету в якості повноправних студенток,

але нажаль дана пропозиція була відхилена, через те що дане питання не належить до невідкладних законодавчих заходів і тому поки до розгляду не береться. Хоч і уряд не був на боці жінок, вже на вересень 1906 року в усіх університетах на території Російської імперії були слухачки, окрім Гельсінгфорського університету, де дівчатам дозволялось бути студентками. А на 1908 р. кількість слухачок збільшилась у 10 разів, а саме їх нараховувалось 2130. Така велика кількість жінок в університеті була спровокована декількома факторами, основними були ті, що дівчата хотіли отримувати саме університетську освіту, а ВЖК їх не задовольняли, ще однією причиною була відсутність курсів у місті чи поблизу та нестача відповідних факультетів, на яких хотіли б навчатись жінки [13, с. 243-244].

Аргументація того, що жінка не може бути повноправним учнем в університеті, доволі ясна та прозаїчна. Головні причини можна висвітлити у деяких пунктах. Так однією з підстав для заборони навчання жіночої статі є хвилювання на рахунок спільних занять з чоловіками, а як наслідок можливість розпустити моралі. У статті випуску 1901 року говориться, що допущення жінок до університету не пророкує нічого, окрім розпусти. Ще одною причиною вважали, що на жінок був покладений важкий тягар з обов'язків на рахунок сім'ї, тобто головна роль жінки в суспільстві полягає у створенні родини та становлення матір'ю, а навчання в університеті, нібито, підриває всю систему побудови суспільства, і як наслідок руйнує його. Вже третім пунктом можна розглянути, думки на рахунок занадто великої кількості студентів, мовби місць для жінок просто немає. Четвертий пункт не поступається своєю абсурдністю, а саме зазначається, що жінки просто нездатні до наукової роботи. Їх справа у більш творчій професії, але ніяк не у науковому середовищі та університеті. До прикладу ставлять, те що не було схожих науковиць на Платона та Ньютона і що ніколи не буде. Але це твердження є абсурдним, що доводить зараз наш сучасний світ. Останньою причиною не допуску жінок навчатись є звичайна формальність, а саме

університетський статут, який вказує на те, що навчатись може будь який чоловік який отримав атестат, а жінка нажаль такого права не мала [53, с. 10-16].

На початку ХХ ст. жінок чекала одна доля у ролі вільних слухачок, та ця можливість все одно не надавала ніякого професійного підґрунтя а тільки збільшення знань. Але вже на період 1908 року були видані тимчасові правила про допущення вільних слухачок до екзаменів. Це був великий крок на шляху до університету, хоча він був тільки початковим попереду жінок чекав дуже довгий та складний шлях до здобування освіти.

Для дівчат навчання не було простим. Якщо говорити про моральну складову цього питання, маємо зауважити, що для жінок навчання на ВЖК чи бути вільною слухачкою в університеті мало за собою велику кількість критики та засудження. Як писав А. Щербина навчання поряд із жінкою викликало навіть огидність, а будь-яка помилка або необережність несла за собою осуд та заборону на навчання [53, с. 5]. Та на цьому проблеми не закінчувались, дівчата стикались з неможливістю оплати за навчання, проблемою з проживанням та з великою кількістю фінансових труднощів. Багато курсисток повинні були покинути ВЖК просто через брак коштів. Через погану підготовку у гімназіях, а точніше через дуже поверхневе навчання, дівчата дуже страждали. Їх набутих знань не вистачало для рівня університету на це часто звертали увагу викладачі, тому жінкам доводилось займатись самоосвітою. Сама програма ВЖК на початку була значно меншою та поверхневою ніж в університетах.

Багато викладачів розповідали про навчання на Вищих жіночих курсах. Так, В. Гер'є говорив, що була проблема з вивченням мов, особливо у дівчат провінційного походження, зокрема щодо неможливості читання літератури та інших текстів французькою та німецькою мовами. Попечитель Київського навчального округу зауважив, що викладання математики та фізики проводилось на рівні гімназії. Це все було наслідком низької якості освіти в

середній школі для жінок. Після дозволу про допущення жінок на здачу екзаменів, курсисткам приходилось здавати не тільки ті предмети які викладались, а ще з півдесятка додаткових дисциплін, через те що програми на ВЖК та в університеті просто не збігались. Та з часом викладачі почали читати той самий курс лекцій який викладали в університетах [32].

Багатьом дівчатам доводилось дуже важко. Як писала М. Цебрикова: «Эти сырые и холодные углы, где набиваются по три, по четыре слушательницы, нередко одна постель на троих, которой пользуются по очереди; этот, в трескучий мороз, плед поверх пальто, подбитого ветерком; эти обеды грошовых кухмистерских, а зачастую колбаса с черствым хлебом и чаем; эти бессонные ночи над оплачиваемой грошами перепиской вместо отдыха» [39]. Життя для жінок які хотіли б отримати вищу освіту було сповнене випробувань саме з побутової точки зору, проживання харчування бажало бути кращим, та нажаль все знову впиралось у фінансове питання.

Влада влаштовувала ще більше перешкод для вступу на Вищі жіночі курси. Жінкам потрібна була записка від батьків, або від опікунів, ці листи іноді приходилось чекати роками, але нею не завершувалось, від дівчат вимагали довідку про те що в них є певна сума грошей і що вони не є бідними. З часом збільшилась оплата за навчання, а курсисткам дозволялось жити тільки у родичів – приватні квартири виключались [39].

Жіноча вища освіта на початковому етапі ґрунтувалась винятково на підтримці громади. Тому під час існування Вищих жіночих курсів було створено опікунський комітет. Який відповідав за фінансовий стан курсів. За входження до опікунського комітету потрібно було робити щорічний внесок в 50 руб. або одинарний в 500 руб. До обов'язкових витрат належали оплата за оренду приміщення, виплати викладачам та різне навчальне приладдя. Та на це все катастрофічно не вистачало грошей. А оплати за навчання слухачками зовсім не вистачало, тому вагомий відсоток фінансів належав пожертвам та членським внескам.

Було створено Товариство допомоги слухачкам вищих жіночих курсів. Його членами були професори ВЖК та їх дружини. Цікавим є те, що серед членів цього товариства а їх кількість на початку 1910 року складала 180 членів. 25 були колишні курсистки які закінчили своє навчання та вирішили підтримувати нове покоління слухачок, а 9 із них були членами – засновницями товариства допомоги слухачкам [33, с. 52-53].

Їхню діяльність можна розглянути на прикладі міста Одеси, на Одеських вищих жіночих курсах. Верховка товариства допомоги слухачками у 1911-1912 навчальному році проголосила факт збідності курсисток та недостатність ресурсів громадської організації для подолання цього питання. На допомогу прийшов господарський комітет вищих жіночих курсів надавши в розпорядження Товариства понад 12 тис. руб. Завдяки цьому внеску протягом 1911 року звільнила слухачок від оплати на суму 12 910 руб. Товариство також утримувало разом із адміністрацією Одеських курсів заклад громадського харчування для курсисток, так на період 1912 року громадське об'єднання витратило 4 607 руб. Але дії Товариства на цьому не завершилися, так у 1909-1910 навчальних роках, впродовж чотирьох місяців виділялись кошти на лікування курсисток. Вчасна медична допомога була дуже важлива для курсисток особлива для тих які, були приїжджими і не мали можливості самостійного лікування [16, с.117].

На початку ХХ ст. разом із відкриттям нових курсів були започатковані Товариства допомоги слухачкам по всій країні. З часом необхідність даних заходів, стала зрозуміла і для посадовців освітнього відомства. Але вони спромоглися відкрити тільки Товариство для надання коштів Московським ВЖК. Та складність життя курсисток спонукала у 1904 році розширити повноваження товариства та їх статут. А згодом у 1906 році розробили та затвердили інструкцію для «Благодійної комісії при Товаристві надання коштів вищим жіночим курсам», головна ціль якої допомагати курсисткам. Така практика створення товариств діяльність яких буде направлена на

допомогу отримання освіти жінкам стала дуже популярна, тому цю практику перейняли і приватні вищі жіночі курси. Наприклад курси Лохвицької-Скаллон або вечірні вищі жіночі курси А. Жикуліної було створено Товариство допомоги слухачкам. З 1910 року створене Товариство допомоги незаміжнім слухачкам які із власних коштів внесла суму за навчання у розмірі 3 тисяч 970 карбованців [13, с.348].

На київських курсах дуже поширеною була адресна допомога від земств та від міських управлінь. Тобто земство могло направити допомогу до певної курсистки. Ця практика була дуже популярною. Ще одною схожою практикою надання допомоги були створення стипендій.

Отже, найбільша проблема, яка потребувала розв'язання, була фінансова. Через великий брак коштів і проблеми з фінансуванням жінкам не вдавалось вчитись. Дуже часто курсистки просто голодували та жили по троє в одній кімнаті. Та завдяки таким організаціям навчання ставало простішим. А можливість навчатись з'являлась у дівчат, які не могли собі цього дозволити, але мали великий потенціал та бажання.

На початковому етапі здобуття вищої освіти жінками, вони не отримували ніяких дипломів для подальшого професійного розвитку. Адже Вищі жіночі курси були створені для простого розширення знань та допуск до лекцій в університеті переслідував ту ж саму ціль, що і ВЖК. Через те що вищі жіночі курси не давали ніякого професійного підґрунтя багато курсисток просто не закінчували ВЖК через нестачу коштів на невідоме майбутнє яке їх чекає. Так, професор Фортинський порівняв перших випускниць з хрестоносцями, він сказав: «так само боролися за ідею, що їх надихала, зі свого роду турками, які часом так грубо та безпідставно нападали на цю ідею». Жінки навіть не могли викладати у середніх закладах освіти. Та після того як «Закон об испытаниях лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений» 1911 року надав можливість

жінкам здавати іспити при університетах в Державних екзаменаційних комісіях для отримання дипломів та можливості в подальшому здобуття наукових ступенів. Важливо зазначити, що перший час жінки повинні були складати не декілька дипломних іспитів, а півтора десятка екзаменів за повний університетський курс. Це все тривало до того часу, поки міністерство народної освіти вивчало навчальні програми вищих жіночих курсів за для того щоб переконатись, що вони відповідають університетським програмам. Так Полонська-Василенко успішно склавши державний екзамен у 1913 році та магістерський іспит у 1915 році стала приват-доцентом в університеті. На початку державні іспити можна було здавати лише в комісіях при університеті, а з 1916 року були створені комісії і при ВЖК [17, с. 106].

Так, отримання диплому та складання іспитів давало слухачкам можливість роздумувати про подальший шлях, та навіть про конкретні дії та цілі, з реалізації себе. Більшість випускниць чекала педагогічна діяльність, як наприклад Ю. Фаусек, яка після закінчення курсів прагнула залишитись на кафедрі зоології, і в неї майже це вийшло, та нажаль її місце зайняла більш спритна колега. Та Ю. Фаусек не опустила руки та пішла працювати вчителем в одну із гімназій Санкт-Петербургу. Велика кількість курсисток залишалась працювати на місці навчання асистентами та лаборантами. Так на період 1912 року основний контингент вчителів становили жінки з вищою освітою. Але нажаль чоловіки досі не могли прийняти жінку на рівні із собою. Вони вважали що дівчата це неповноцінні колеги, в яких емоційність перевищує над розумом, думки виключно про заміжжя, а рівень знань не достатній для викладання, тай взагалі вони випадкові та не потрібні люди серед вчителів [17, с. 106].

Та не тільки викладацька сфера критикувала жінок. В медицині жінкам доводилось відстоювати свої права не менше. Так тільки в 1879 році їм дали дозвіл займати місця лікарів у місцевих, земських та інших суспільних медичних закладах. Але жінок ніхто не вважав лікарем, максимум який могла

собі дозволити жінка це учена акушерка. Дуже багато зусиль було покладено для того щоб практикуючих жінок включили у список лікарів-чоловіків. Першим хто почав приймати жінок-лікарів на посади лаборантів та асистенток медичних кафедр та, особливо, клінік, був медичний факультет університету святого Володимира. Першою жінкою приват-доцентом університету святого Володимира стала Марія Васюхнова випускниця Університету Фрідріха-Вільгельма в Берліні.

Багато жінок після закінчення курсів так і не змогли посісти бажаного місця в суспільстві. Їх життя ставало буденним та одноманітним, нажаль таким від якого і тікали слухачки ідучи на курси. Одним із прикладів є життя курсистки Тимоново, чоловік якої не покидав думку, що місце жінки бути матір'ю та дружиною, але ніяк не науковицею. А коли курсистка обмовилась, що хотіла б поїхати в Париж та вступити на юридичний факультет, її чоловік просто розсміявся та сказав покинути ці авантюри. Нажаль це не один випадок, дуже багатьох жінок чекав такий сюжет [39]. Навіть сам професор Мечников сумнівався у можливостях жінок, а тим більше у сумісництві ролей матері та науковиці. Він говорив «Подивимося, подивимося, як ви зможете займатися і наукою, і дітьми» [8, с. 155].

Випускниці ВЖК займались не тільки педагогікою та медициною. Узагальнені дані говорять, що велика кількість курсисток обирали літературну перекладницьку та письменницьку діяльність, деякі працювали в наукових установах, лабораторіях, деякі обрали службу в недержавному секторі економіки. Але одною з найпопулярніших сфер була юрисдикція. На юридичне відділення користувалось не аби якою популярністю та отримати гідні місця було практично неможливо. Навіть склавши відмінно екзамени на юридичному факультеті жінки не мали права бути адвокатами, нотаріусами, судьями. В реаліях того часу жінки могли влаштуватись на посаду секретаря юридичного бюро, юридичного відділу на залізниці, канцелярії мирового

судді, помічником юрисконсультів, завідувачами юридично-консультаційних відділів у приватних установах [17, с. 109].

«Памятная книжка окончивших курс на С.-Петербургских высших женских курсах» містить цілий перелік випускниць, які закінчили вищі жіночі курси, та місце їхньої роботи. Більшість із них вчителювали та займалися приватними уроками. Були ті, хто відкрили власні навчальні заклади. Загалом можливості та вибір професій у жінок значно розширився.

Отже, випускниці ВЖК значно розширили свої можливості та довели, що спроможні викладати, писати, вести наукову діяльність, досягти успіхів в медицині та інших важливих галузях суспільства. Ріст кількості жінок в різних професіях тільки показував те, що світ змінюється і жінка стає рівною з чоловіком. Проблеми випускниць, в основному ґрунтувалися на стереотипних поглядах того суспільства. На баченні дівчинки тільки у ролі матері та дружини. Висміюванні бажання вчитися та бути самостійно і незалежною. Та як бачимо жінки змогли добитися поваги та розуміння чоловічої статі. Адже скільки талановитих викладачок, науковиць, лікарів випустили Вищі жіночі курси. Це доводить лише одне жінка спроможна бути як гарною матір'ю так і прекрасним науковцем.

2.2 Становлення особистості

Єфименко (Ставровська) Олександра Яківна народилась 30 травня 1848 року на Терському березі, який на той час належав Архангельській губернії. Точний день народження історикині викликає запитання, оскільки в атестаті про закінчення Архангельської жіночої гімназії було вказано 18 травня 1848 року та у своїй автобіографії Олександра Яківна вказує саме 30 травня цього ж року [15, с. 39] Майбутня професорка зростала у багатодітній та

малозабезпеченій сім'ї, інформація про матір історикині практично відсутня, відомо те, що Єлизавета Петрівна була дуже хворобливою. Про батька Олександри Яківни існує більше відомостей, так посилаючись на П.Маркова, який в свою чергу опирався на формулярний список службовця за 1862 р. Яків Єфименко служив у поліції на посаді станового пристава Кольського повіту. Важливо зауважити, що опираючись на інформацію з гімназійного атестату за 1853 р., маємо проблему з точністю на рахунок посади батька, адже в документі зазначено, що науковиця була донькою титулярного радника.[46, с 16].

Зі слів Олександри Яківни Єфименко, дитинство в неї було суворе та похмуре. Вагомий вплив, на розвиток душевної організації науковиці, мали природа краю, а саме простійна зима, та фантастично-містичний характер всього, що оточувало на той час дівчинку. Релігія також була присутня у житті дослідниці, Олександра Яківна згадує, що центром її життя того періоду став старозавітній Бог [46, с 16].

Важливим чинником у формуванні особистості майбутньої історикині був авторитет батька. Яків Єфименко, зі спогадів Олександри Яківни, був дуже чесний, і відчайдушно дотримувався ідеї – служити без хабарів. Через що, постійно був під тиском сім'ї, яка звинувачала його за бідність та постійну нестачу коштів. Між батьком і донькою був особливий зв'язок, завдяки якому Олександра повністю успадкувала честість та стійкість свого тата [46, с. 16].

Доля завела сім'ю Ставровських до Архангельська, оскільки Яків Іванович через свою бездоганну репутацію отримав професію чиновника, який відповідав за ревізію повітових казначейств, торгових та промислових закладів. Через рік після переїзду, а саме у 1857 році Олександра Яківна вступила до Маріїнського училища, який змінив свою назву на другому році навчання історикині, на Маріїнську жіночу гімназію, яку вона закінчила у 1863 році. Перший рік навчання для майбутньої науковиці був важким, вона постійно терпіла різного роду знущання, через її бідний зовнішній вигляд.

Сама дослідниця зізнається, що важко було ігнорувати глузування зі сторони однокласниць, але як зазначає сама Олександра Яківна, терпіти насмішки за батькову честь – справжннн насолода. Вже на другому році навчання, кепкування припинилось, оскільки О.Ставровська стала найкращою ученицею, всі викладачі прозвали її «чудо-дитиною». Вона виділялась з-поміж інших своєю любовю до читання, допитливістю та розумом, а після кожного року навчання, отримувала похвальний лист та книгу за успішність та гарну поведінку [15, с 40].

У шістнадцять років Олександра Яківна переїжджає у Холмогори та влаштовується вчителькою жіночого відділення двокласного парафіяльного училища, з цього моменту і починається її самостійний життєвий шлях. Через смерть батька, який пішов з життя у 45-річному віці, через те, що не зміг пережити смерті сина, історикиня стає єдиною годувальницею в сім'ї. Описуючи той період життя Олександра Яківна згадує, що це стало поворотним етапом в її житті. В неї була справа якою вона захоплювалась, а найголовніше, що історикиня могла спокійно вчитись та читати. Майбутня професорка працює по 10-15 годин, на добу, зовсім не дає собі відпочивати та подорожує до Архангельська вивчаючи історію губернії. Завдяки своїй роботі вона знайомиться зі своїм майбутнім чоловіком Петром Савичем Єфименко. Саме він мав найбільший вплив на подальший розвиток Олександри Яківни як історика та науковця [5, с 55]. Її чоловік був для неї наставником та вчителем, Петро Савич вчить дослідницю науковому пошуку, методу обробки емпіричного матеріалу, та найважливіше формуванню та викладенню власних думок і їх узагальненню. Через 5 років знайомста Олександра Яківна одружується з Петром Савичем, раніше цього зробити майбутньому подружжю не вдалось, адже чоловік перебував у засланні, а Олександра Яківна, як викладач не могла вийти заміж за політичного засланця і як наслідок не могла фінансово забезпечувати свою сім'ю. Тому дочекавшись коли наймолодша сестра історикині закінчить школу Олександра Яківна та Петро

Савич одружились. Допомагаючи історикині, Петро Савич долучив її до розробки словника місцевого діалекту, також через пошук коштів для існування, Олександра Яківна починає писати кореспонденцію у місцеву газету, розповіді для дітей і згодом наважилась на написання великої статті в журнал про правове положення християнської жінки, базу для якої взяла з матеріалів свого чоловіка. Саме завдяки цій роботі і було визначено майбутнє дослідниці. Фінансове положення молодої родини було критичне, постійно не вистачало коштів, тому Олександра Яківна береться за будь який підробіток. До того ж хронічна хвороба чоловіка, а саме катар шлунку, який супроводжувався рідкісними випадками, постійний нагляд поліцейських та листування з адміністрацією про дозвіл на вільне пересування губернією, робило життя подружжя важким. Але історикиня не здавалась, вона все більше займалась різного роду дослідженнями, перейнявши від чоловіка філософію народоловства пише ще більше статей та наукових робіт, публікується у різних газетах, що допомагає трішки покращити фінансове становище сім'ї. [46, с 17-18].

Через два роки Петра Савича переводять у Воронеж, історикиня згадує, що вперше вже будучи молодою письменницею, яка має певну репутацію, виїхала зі свого рідного краю. Для Олександри Яківни все було наче нове, на той час у сімейства ще не було дітей, тому історикиня повністю фокусувалась на своїй освіті, яка була одним з найважливіших аспектів життя. Спеціалізацією Олександри Яківни було дослідження народного права, під час вивчення якого вона черпала інформацію для написання своїх наукових робіт, які друкувалися в журналах, а згодом сформувалися у книгу: *Исследование народной жизни на Севере*. Згодом Петра Савича звільняють від нагляду поліції, сім'я перебирається до Самари, де чоловік науковиці займав посаду секретаря статистичного комітету [46, с 18].

У 1874 р., подружжя переїжджає до Чернігова, де проживає п'ять років, а потім до Харкова, де народжуються п'ятеро дітей. Пестро Савич працював

статистом окружного земства, а Олександра Яківна співпрацює з Харківським усторично-філологічним товариством та бере активну участь у діяльності громад та науково-культурних організацій [45, с. 406].

Життя у великому місті для родини було фінансово скрутним, заробітної плати Петра Савича не вистачало для багатодітної родини. Олександра Яківна виконувала обов'язки не тільки домогосподарки та матері, але активно продовжує друкувати свої праці, і завдяки чому також приносить кошти в сім'ю. Історикиня не відмовляється від жодної можливості друкуватись, можливо таке бажання заробляти кошти, було наслідком бідного дитинства науковиці [15, с. 44]. Робоча діяльність Олександри Яківни не закінчувалась на публікуванні робіт, вона активно виступала зі своїми доповідями на археологічних конгресах. Так намагаючись взяти участь у Археографічному конгресі історикиня отримала відмову. Проблемою її невчач було переважання чоловіків, а точніше повна відсутність жінок в історичній науці, важливим фактором також була освіта історика, але здаватись історикиня не збиралась, у своєму листі вона задала дуже пряме і відверте питання, «Состоят ли женщины членами науковго товариства? И что нужно что би попасть в число членов?»

Будинок Єфименків став місцем зібрання інтелегенції, де обговорювали важливі науково-популярні проблеми та питання суспільного життя, їхня гостинність, та дружелюбність, згадується у записках їх сучасників [11, с. 407]. Але, на жаль, власного житла сім'я Єфименків не набула, їм доводилось орендувати квартиру і не одну, завдяки листам до цієї сім'ї ми можемо відслідкувати, що переїзди були частими, а також маємо адресу їх проживання: вул. Дівоча, будинок Черняєвої (1887); вул. Черноглазівська, 13, будинок Чемерзіна (1890); вул. Каплуновська, 18, будинок Павлова (1895); вул. Ветеринарна, 32 (1900); вул. Єпархіальна, 45 (1903). Одною з причин таких частих переїздів був малий бюджет сім'ї, що впливало безпосередньо на побут родини. Сучасники писали, про тісноту та

невелике помешкання сім'ї, скрипучий диван та диряві черевики господині, вовчу шубу Петра Савича та допомогу слухачок по господарству. Такий стиль життя родини, повністю відзеркалював їх духовну сутність, та відмову від зайвого комфорту та розкошування [15, с 45].

У 1887 р., Петра Савича підкосила хвороба, від перевтоми його спіткала важка та тривала хвороба, нервовий удар, а згодом приступи епілепсії. Як наслідок наукова робота була припинена, а служба на посаді члена-оцінювача в харківському відділенні Дворянського земельного банку стала практично неможлива. Тому Олександра Яківна займає місце чоловіка і стає головою і годувальницею родини, а її гонорари за публікації стають основною частиною сімейного бюджету, якого катастрофічно не вистачало, тому О. Єфименко за домовленістю з директором банку, брала роботу чоловіка додому і виконувала її ночами, але Петро Савич, як люблячий чоловік не міг дозволити, щоб всі зобов'язання впали на плечі Олександри Яківни, і в силу своїх можливостей допомагав їй із стабілізацією сімейного бюджету родини [15, с. 45].

Зовсім скоро родина Єфименків зазнала ще одне горе, двоє дочок – Віра і Олександра, померли від психічних хвороб, залишилось двоє синів і дочка, та з часом молодшого сина Петра – ув'язнили за участь у студентському революційному русі [19, с 57]. Чоловік все ще продовжував хворіти, а в сім'ї і далі не вистачало грошей. Єдине що рятувало Олександрю Яківну – наукова робота.

Життя Олександри Яківни було сповнене випробуваннями. Майбутня професорка завдяки своїй наполегливості долала труднощі, хворий чоловік та смерть дітей, бідність, та відповідальність яка знову і знову падає на плечі Олександрі Яківні, але сила її духу дивує, вона знаходить в собі сили не тільки жити далі, але й майже повністю забезпечувати сім'ю, писати наукові роботи та публікувати їх, вона знаходить розраду у дослідженнях та писанні, у своїй друзях та рідних.

2.3 Наукове визнання

Олександра Яківна продовжує вивчати історію України. Ще у Харкові подружжя Єфименків відкривають історичний гурток, який дав підґрунтя для створення школи української історіографії. Основною джерельною базою для вивчення нової батьківщини, для Олександри Яківни були матеріали Харківського історичного архіву розроблені нею. Науковиця не боялась чітко говорити про свою позицію захищаючи тим самим, українську інтелігенцію та мову, хоча на той час українофільство було переслідуваним. Історикиня є учасницею багатьох заходів, та проводить активну наукову діяльність на авторитетних форумах істориків, археологів, етнографів. Також бере участь у IV археологічному з'їзді в Одесі у 1984 р., у 1893 р., була обрана секретарем юридичної секції на цьому ж з'їзді, який проходив у Вільно та виступала з власним дослідженням на тему «Про копні суди Лівобережної України». З 1902 року Олександра Яківна стає головою секції «Побут домашній, господарський, військовий» на XII археологічному з'їзді у Харкові. Цього ж року науковиця стає дійсним членом у Московському археологічному товаристві [19, с. 57-58].

Через п'ять років, а саме 1907 року Олександрю Єфименко запрошують в Санкт-Петербург. Їй пропонують роботу викладачки на вищих жіночих курсах, науковиця погоджується і разом з сім'єю переїздить до міста. Чоловік, Петро Савич, продовжував хворіти і його стан здоров'я все більше погіршувався. Олександра Яківна не спить вночі та доглядає за чоловіком, повністю виснажена вона сумлінно викладає історію України, а варто сказати, що викладала вона досконало [19, с. 45]. Цей період був важким, як згадували її учениці, що лице її було стомленим та бліде, але як тільки вона починала проводити лекцію, втома змінювалась на спокій, обличчя оживало, було таке відчуття ніби втома і горе в ту мить покидали її. Сама ж Олександра

Яківна не рідко говорила: «Если б вы знали, как мне тяжело, поскольку каждый раз, когда еду с курсов, не знаю, застану ли его в живых!» [28, с. 45].

1908 року Петро Саввич пішов з життя, це було глобальною втратою для історикіні. Вона втратила не тільки чоловіка та батька її дітей, але і наставника. Олександра Яківна з головою поринає у роботу, вона продовжує викладати та все більше зближується зі своїми ученицями. Вона продовжує вести курси, збирає біля себе 179 слухачок, і не даремно Олександра Яківна так приваблює до себе дівчат, її манера викладу матеріалу була доступною та зрозумілою, насамперед викладачка цінувала самостійну думку, та навчала курсисток думати, та аналізувати.

Олександра Єфименко завжди погоджувалась на додаткові заняття, іноді навіть вона проводила їх у себе вдома, також були різні консультації для курсисток, і ніколи не відмовляла в допомозі свої слухачкам.

В Санкт-Петербурзі Олександра Яківна і далі займалась науково-дослідницьку діяльність, також не забувала вона про громадську та просвітницьку роботу [19, с. 59].

Всі члени сім'ї Єфименко мали науково-літературний талант. Наприклад, молодша донька Тетяна займалась поезією, писала вірші. Своєю обдарованістю вона могла зрівнятися з геніальною дочкою українського народу, Лесею Українкою, молодший син Петро мав пристрасть до археології і під керівництвом видатного доктора історії Дмитра Івановича Багалія розкопував могили до археологічного з'їзду у Харкові, а старший син Тарас цікавився українським звичаєвим правом. Як бачимо, що у такої талановитої історикіні були обдаровані діти [6, с. 13].

Нарешті Олександра Єфименко отримала звання професора це рішення прийняла рада факультету Вищих Жіночих курсів. А у 1910 році Олександрі Єфименко було присвоєно Харківським університетом ступінь доктора історичних наук, без захисту дисертацій, а прийнявши замість неї «Историю

украинского народа». Також цього року в Петербурзі в честь 40-річному ювілею наукової діяльності історикині, було проведено урочистий вечір, на якому російський історик С.Платонов виказав свою прихильність до Олександри Яківни: «В ряду замечательных русских женщин прошлого столетия Вы занимаете, конечно, одно из самых почётных мест, среди учёных русских женщин Вам принадлежит первенство» [48, с. 514].

У Петербурзі Олександра Єфименко прожила аж до закінчення жіночих курсів, які завершилися у 1917 році [48, с. 515]. У 1918 році вона повернулася до Харкова, а саме на хутір Любочка біля Вовчої, повернулася не одна, а з донькою Тетяною, їх туди заросила Олександра Василівна Колокольцева давня знайома науковиці. З кожним днем здоров'я історикині погіршувалось, але вона не перестала публікуватись, Олександра Яківна надсилає свої «Письма из хутора» до редакції часопису «Позашкільна Освіта». Головною темою її листів були революційні події та історичні явища які спричинили їх і як ми можемо застосовувати історичний досвід [19, с. 60]. Також Олександра Яківна розглядає українознавство та вказує на внутрішні протиріччя цього слова, вона пише: «...Украиноведение в данный момент, – указывала она, – есть неотложная, острая потребность, настоящий духовный голод украинской жизни. В ряду пунктов программы этого украиноведения украинская история занимает необходимо одно из виднейших мест... Всюду и всеми отдается исключительное внимание украинской истории. Но надо сказать правду – без сорама казка, – что подданные вновь народившейся державы совершенно не знают своей истории. Не знают до анекдотического и не только народные массы, а и украинские интеллигенты. Да и как бы оно могло быть иначе. Ведь весь свое образование в средней или высшей русской школе. С украинской историей приходилось знакомиться по учебникам русской истории, тщательно профильтрованным Ученым комитетом Министерства] Нар [одного] Пр[освещения]. В этих учебниках учащиеся находили и украинскую историю: в кратких – по несколько десятков строк,

в пространных – по несколько страниц. Из этих строк и страниц учащиеся узнавали о Люблинской и Брестской униях, о казаках и Богдане Хмельницком, как воссоединителе, об измене Мазепы, реформах Екатерины – и все... И вот на таком-то утлом фундаменте приходится наспех создавать широкое ознакомление населения с его родной историей...» [45, с. 414].

Також вона продовжує писати підручник з історії України для середніх і початкових шкіл, така працездатність науковиці дивувала, а пояснювала Олександра Яківна свою активність тим, що вона ніколи не працювала вночі. І навіть постійні рецидиви хвороби не зупиняли її наукову роботу. Але Олександра Єфименко розуміла, що хвороба не дасть довго жити, тому вирішила написати заповіт, за допомогою вона звернулася до свого давнього знайомого Гната Мартиновича Хоткевича, науковця попросила його бути свідком її заповіту, у своїх спогадах він пише: «А раз, пам'ятаю, кличі мене О. Я. до своєї кімнати. Дає Якийсь папірець у руки. Читаю – "духовна". Заповідає все своє майно, в разі смерті, Танюші. – Тарас і Петро самі собі роздобудуть. А Танюша - я й не уявляю собі, як вона житиме без мене. Коли я заведу при ній мову про те, що я ж не вічна, що може прийти смерть, то вона спокійно відповідає: "Що ж, мамусю, и я помру в один день з тобою" (Які пророчі стали ці слова...)» [28, с. 43].

1918 рік – час національно-визвольних змагань, гострої боротьби за політичну владу. Події того складного року внесли трагедію не тільки у сім'ю Єфименків, а в цілому усій українській історичній науці того періоду. У ніч з 17 на 18 грудня 1918 року у будинок Олександри Яківни та її доньки Тетяни вірвались бандити, усі деталі даної історії не відомі, але знаємо, що науковцю підозрювали в тому, що вона переховує дочок Харківського губернаторського старости Неклюдова, є версія що це були солдати Петлюровського війська, хтось не уточнює, але пише про українських п'яних бандитів. Точних даних мало, але факт залишається фактом, історична наука

втратила талановиту, розумну, незрівнянну історикиню, яку разом із донькою вбили біля їхнього будинку. [37, с. 139-140; 41, с. 617-620].

Гнат Хоткевич згадує: «І, нарешті, останній спомин, революція, фронт, уряд й годинникові стрілки. Я працюю в історичному Архіві університету. Нараз вбігає, буквально вбігає, до мене ота сама дружина Тараса, что про неї я згадувать раніш. Перериваючи оповідання слізьми, каже, що вони дістали звістку, ніби Олександрю Яковлену й Танюшу вбито і трупи залишено не поховані...» [28, с. 43].

Так і закінчилось життя Олександри Яківни Єфименко – першої жінки історика. Багато її сучасників вважали її авторитетом у вивченні історії, вона проклала дорогу жінкам в історичну науку. Багато було про не сказано, але найяскравіше дав їх характеристику Дмитро Багалій: «Олександра Яковлевна була людина з надзвичайно розвиненим розумом, з видатним хистом до аналізу й синтезу, з блискучим, Яскравим, художньо історичним талантом викладу, з високими думками й нахилом у бік філософії, з кришталево чистими душею й серцем, в надавичайно підвищеною етикою й постійним шуканням правди й добра, що правили в неї за основу для історичних подій, Вона не стояла на ґрунті теорії історичного матеріалізму, керуючись народницьким підходом до історичних явищ, але, вивчаючи економіку і соціальні відносини, дала багато даних для сучасного марксистського освітлення українського й російського історичного процесу. Все своє життя вона присвятила своїм рідним народам - російському з якого пішла та українському, з яким майже злилася, і пам'ять про неї зберігатиметься, я певен, довгий час, у того й того народу» [28, с.15].

Свій останній період життя науковця провела на теренах своєї другої батьківщини, про яку вона неодноразово писала і яку захищала, Олександра Яківна візирець у багатьох сферах життя, не тільки в науковому, це сильна жінка, яка все своє життя відстоювала свої права, не покладаючи рук працювала над собою, в якій були принципи з дитинства які вона не

порушувала, Олександра Яківна завжди була чесна і свою чесність використовувала і в історичній науці, напевно через це її погляди та думки не співпадали з більшістю, вона вмiла думати та аналізувати, що для історика важливо в першу чергу. Олександра Єфименко залишила величезний доробок та наукову спадщину. Її смерть несправедлива та вкрай жорстока, але вона залишила себе не тільки у своїх дітях, але і у своїх учнях, яких навчила любити історію.

РОЗДІЛ 3

ДОРОБОК О. ЄФИМЕНКО НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1 Початок вивчення дослідницею минувшини України

Поштовхом до вивчення української минувшини став переїзд до Харкова. Батьківщина її чоловіка спокушає її на вивчення української літератури та мови, місцевої земської діяльності, звичаєвого права та культурного пробудження громадянства. Також вона мала публічні виступи, де говорила про найвідоміших українських письменників – Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, Г.С. Сковороду [19, с. 57].

Олександра Єфименко допомагала своєму чоловікові в наповненні статтями науково-популярних видань за редакції Петра Савича, який в свою чергу допомагав історикині в пошуку проблематики та архівних документів для її досліджень та розвідок. Олександра Яківна постійно виступала в підтримку української мови, особливо важливою була її стаття «Малорусский язык народной школе», де історикиня репрезентує думку, що у школах мають викладати рідною мовою, тобто українською, а також вона висловлювала невдоволення, що мовне питання політизується і відверто заперечувала, що українська – несаможиттєва мова. Часто критикувала заборону на видання книг які були написані українською мовою. Її позиція відверто не влаштовувала шовіністично налаштованих видавців, міністерських чиновників, професорів. Окрім свого чоловіка, Олександра Яківна вважала за вчителя та наставника у вивченні історії України Володимира Боніфатієвича Антоновича. Вона писала про нього: «В исследованиях г. Антоновича всегда сохраняется полное равновесие и гармония между идеей и фактом. Он никогда не дает вам никакой готовой идеи, не открывает никаких горизонтов, ничего не предпосылает своему исследованию, кроме необходимых исторических сведений. Всегдашний общий план его работ такой: за необходимыми

предварительными историческими сведениями и разъяснениями идет группировка сырого материала, время от времени поддерживаемая ссылками на того или другого писателя, чаще польского, – и ничего больше. Но голые факты под искусной рукой историка укладываются в такой ясной перспективе, так логично и стройно, что идея явления вырисовывается перед вами с самой отчетливой наглядностью. Поэтому, несмотря на видимую сухость изложения, на полное отсутствие со стороны автора стараний заинтересовать читателя, подействовать на его фантазию, чувство, – исследования г. Антоновича читаются очень легко и при той рельефности, какая дается искусной группировкой фактов, несмотря на свою сухость, могут действовать и на чувство, и на воображение [43, с/ 407]. Володимир Антонович не мав такого ж ставлення до Олександри Яківни, натомість він повністю розкритикував її працю «Історія українського народа» охарактеризувавши доробок історикині, як роботу, що написана з державного шандпункту, додавши, що жоден історик ніколи не погодиться з таким. Олександра Яківна намагалась захистити свою працю, та зовсім не погоджувалась з думкою історика, але Володимир Антонович не змінив своїх поглядів і запевнив, що його критика була абсолютно виправдана і правильна та дорікнув їй у самолюбстві. Олександра Єфименко відмовилась від подальшої дискусії, тому що вважала її абсолютно безглуздою, але все ж взяла до уваги всі поставленні вимоги та взялась за завдання, тільки через важке фінансове становище в сім'ї, про що і зазначила у своїй відповіді В. Антоновичу.

Багато речей не давало повністю розкрити свій потенціал історикині, мало хто сприймав Олександрю Яківну, як науковицю. Частіше до неї відносились, як до дилетантки, через відсутність академічної освіти, яку на той час вона немала змоги отримати. Обурювало науковицю і те, що в загальному до жінок в науці відносились поверхнево, апелюючи це тим, що жінки мають виключно дар до літературного та поверхневого викладу, виконуючи тільки

механічну роботу біля професорів-чоловіків. Відсутність жіночої статі в історичній науці неодноразово обурювала Олександру Яківну.

Як зазначала І. Коломійчук у своїй статті, Олександра Яківна часто порушувала питання українського національного руху, важливим аспектом вивчення та дослідження була також українська мова та народність. Історикиня закликала до збереження української культури критикуючи режим русифікації, вона виступала захисницею всього що відображало український національний рух. Вплив на погляди Олександри Єфименко мав її чоловік, який через заслання більше не міг виступати відкрито за українофільство, тому цю роль приміряла на себе Олександра Яківна. Через походження науковиці та певні поступки, її статті та публікації російська цензура пропускала до випуску. Дослідження нової батьківщини було основним заняттям історикині, вона писала про історію України, завдяки чому з часом отримала неабияке визнання. За 1879-1896 рр. вийшли 17 наукових досліджень науковиці. Основні публікації було надруковано в часописі «Київська старовина» та Санкт-Петербурзьких часописах, через дані публікації авторитет у Олександри Єфименко як у історикині значно виріс.

Незважаючи на своє походження, Олександра Яківна палко відстоювала українську культуру. Яскравим прикладом цього, є її публікація у «Журнале для всех», яка була випущена до сорокаріччя смерті Тараса Григоровича Шевченка. У своєму дослідженні науковиця чітко показала значення творчого доробку кобзаря, порівнюючи його збірку, відому нам як «Кобзар» з Біблією. Доводячи, що вірші Т. Шевченка є фундаментом для української національної свідомості. Науковиця зазначала, що в Австрії умови для розвитку українського національного руху були краще і як приклад подавала роботу Наукового товариства імені Шевченка. Порівнюючи з Російською імперією, де, як зазначала Олександра Яківна, для українців була прийнята повна денационалізація. І як висновок, творчий доробок Тараса Григоровича

Шевченка виступав як оберіг та зброя для українського народу під час гніту Росії.

З 1890-х рр. все динамічніше та яскравіше прослідковувався інтерес до української справи в дослідженнях Олександри Яківни. Так в одному із нарисів історикиня досліджувала розвиток національного руху українців від 1850-х рр. вона все більш виразно критикувала політику царя, через послаблення тиску на українську культуру, який тоді відбувався. На дослідженні творчості одного українського митця, Олександра Яківна не зупинилась. У 1899 році виходить її публікація, де історикиня вивчає творчість Івана Петровича Котляревського. Оцінюючи його доробок, як вияв першого сплеску національного руху та праяв відваги та безстрашності. Твір «Енеїда» науковиця розглядає, як моральний подвиг творця, який не боячись пішов проти поставленого режиму, борячись з розумінням свого оточення, дивлячись в очі власному страху перед, суспільним осудом та насмішками, борячись зі своїм внутрішнім дискурсом в подвоєності свого внутрішнього існування. Іван Котляревський можливо сам того не розуміючи, вчинив один з найвеличніших вчинків, які не випадають на долю кожного і є абсолютною рідкістю, він об'єднав свою народність з течією загальнолюдського народного поступу [45, с. 408].

Філософія народолобства, була основою світобачення Олександри Яківни. Вона перейняла її не тільки від чоловіка, а і від самої доби. У 1870-х рр. суспільство найбільше було наповнене питаннями з приводу, мови, звичаєвого права, народу, формами селянського землеволодіння, які були сформовані на ґрунті народництва. Цю філософську течію Олександра Яківна поширювала завдяки культурно-просвітницькій роботі, яка проходила в установах Харкова. Наприклад, науковиця була організатором «Товариства взаємодопомоги трудящих жінок», основною метою якого було покращення матеріальних та моральних умов членів товариства. Олександра Яківна часто публікувалась у багатьох відомих та авторитетних журналах, а саме: «Слово»,

«Детское чтение», «Неделя», «Русская мысль», «Вестник Европы». Основними працями в українському історіописанні для Олександри Яківни є - «История украинского народа» (1906), «История Украины и ее народа» (1907), «Начальное руководство по украинско-великорусской истории (для народных школ)» (1919). Будинок Єфименків став місцем зібрання інтелегенції, де обговорювали важливі науково-популярні проблеми та питання суспільного життя, їхня гостинність, та дружелюбність, згадується у записках їх сучасників [38, с 408]. Олександра Яківна неодноразово була учасницею благодійних акцій та постійно підтримувала студентство, наприклад у 1905 році вийшов двотомник «Южная Русь»(Додаток В), де майже без авторського доробку було викладено 24 її раніше опубліковані роботи, але незважаючи на те, що сім'я Єфименків була бідна та потребувала грошей вона відмовилася від гонорару на користь українських студентів [19, с. 58].

3.2 Основні праці історикині

Як кожний науковець, який поважає себе, дослідження історії України О. Єфименко почала з глибокого вивчення джерел: вона провела студіювання, з численними виписками збірників документів «Архив Юго-Западной России», «Акты Южной и Западной России» та інших. В купі з архівними матеріалами й творчим наслідком українських істориків ці публікації стають для О.Єфименко надійною підмогою під час написання нею статей та значних узагальнюючих монографій з історії України. Наукові праці О.Єфименко, написані та видані в 1870-і рр., виступили своєрідною прелюдією до фундаментальної монографії «Крестьянское землевладение на крайнем Севере», котра була опублікована в 1882-1883 рр. в журналі «Русская мысль», а потім увійшла до збірника праць Олександри Яківни під назвою «Исследования народной жизни». Виходу в світ монографії передувала

величезна підготовча робота. На власне дивування, вона пересвідчилася, що уявлення про структуру селянського землеволодіння, які панували в той час в історіографії, є далекими від реалій життя [27].

Протягом 1880-1890-х рр. у журналі «Киевская старина» О.Єфименко опублікувала більшість своїх праць, завдяки котрим заповнилися численні яскраві та водночас малодосліджені сторінки історії українського народу. Чимало наукових розробок О.Єфименко було розміщено також на сторінках журналів «Слово», «Детское чтение», «Неделя», «Русская мысль», «Вестник Европы» та інших [28].

Залежно від предмету конкретного історичного дослідження авторка торкалась багатьох важливих проблем суспільно-політичного життя українських земель феодального періоду, аналізуючи централізаторську політику царизму на Лівобережній та Слобідській Україні, розкриваючи соціальну спрямованість діяльності судових органів того часу, освітлюючи становище селян-кріпаків тощо. Як правило, її висновки є добре аргументованими і свідчать про глибоке розуміння суті відповідних подій.

О.Єфименко уявляла, що в своїх попередніх працях вона реконструювала тільки один аспект історичного процесу, і тому стала приділяти більш пильної уваги вивчання історії класової боротьби селянсько-козацьких мас Лівобережної України. Так з'явилася вже згадана раніш стаття «Турбаевская катастрофа», що була присвячена повстанню селян 1789-1793 рр., котре спалахнуло на Полтавщині проти поміщиків Базилевських [30]. Опрацювавши широке коло джерел, О.Єфименко зуміла вірно розкрити причини, характер та соціальну спрямованість повстання, певні протиріччя в повстанському таборі, які свідчили про нові тенденції у селянському та козацькому середовищі. Написаний жваво та емоційно, історичний нарис про Турбаї відзначався також свіжим поглядом на численні інші історичні питання [25].

Водночас О.Єфименко продовжувала активно працювати над історією України. Вже в той час вона заявила про себе як про визначного знавця історії братств в Україні, народного суду та ін. О.Єфименко звертається також до історії української культури. Крізь призму життя, діяльності, філософських та суспільно-політичних поглядів таких її видатних представників, як Г.Сковорода, І.Котляревський, Т.Шевченко та інші, О.Єфименко освітлила історичні умови, в яких розвилась і набула широченного громадського резонансу їхня творчість, розкрила головні віхи поступального культурного процесу на Україні.

У творчій спадщині О.Єфименко окреме місце посідає узагальнююча праця «История украинского народа» – синтетичне, узагальнене викладення історичного процесу на Україні з найдавніших часів до XIX ст. [22]. Про історію створення цієї праці автор говорить у передмові до першого її випуску. За словами Олександри Яківни, вона вважала за свій обов'язок відгукнутися на конкурс, обнародований у 1896 р. журналом «Киевская старина», який передбачав створення монографії, що була б не тільки розрахована на вузьке коло спеціалістів, але й відповідала б «интересам и потребностям большой публики». Кілька років напруженої праці закінчилися виходом у 1906 р. у видавництві акціонерного товариства «Брокгауз-Ефрон» обох випусків книжки.

Звичайно, приступаючи до «Истории украинского народа», О.Єфименко вже мала великий досвід наукової діяльності. До тієї миті світ уже побачила численна кількість її праць – великих та малих, наукових та популярних, у тому числі і з історії України. Проте їй довелося здійснити додаткові історичні пошуки, досліджувати низку важливих питань, якими вона раніш практично не займалася. В процесі роботи над рукописом виявилось, що програма книги, яку було опубліковано в «Киевской старине», не завжди відповідала уявленню автора про періодизацію історії та про інтерпретацію тих чи інших фактів. Незважаючи на це, книга все ж таки стала переможцем конкурсу.

В основу праці О.Єфименко були покладені такі методологічні принципи як пріоритет внутрішньої історії над зовнішньою, зіставлення історичного розвитку різних віт східного слов'янства, застосування методу порівняно-історичного аналізу. Олександра Яківна особливо підкреслювала, що вона прагне до об'єктивних, виважених оцінок і характеристик історичного процесу в Україні.

Книга О.Єфименко є структурованою в традиціях характерного для другої половини ХІХ ст. членування матеріалу. Перший розділ присвячений доісторичній добі та слов'янським племенам, які населяли Україну в давні часи, друга й третя – історії Київської Русі та періоду феодальної роздрібленості, четверта й п'ята глави – становищу українських земель у складі Великого князівства Литовського й шляхетської Польщі, шоста й сьома – характеризує часи «Хмельнитчини», і, нарешті, восьмий розділ – становищу на Україні в ХІХ ст. [22].

Основну увагу авторка зосереджує на розкритті найважливіших віх історичного процесу на українських землях з найдавніших часів і до середини ХІХ ст. Тепер можна оспорювати частково або навіть повністю принципи, покладені в основу авторської періодизації історії, термінологію, назви окремих глав, але головне достоїнство книжки – в систематичному, послідовному викладенні матеріалу в межах певних історичних періодів, в доступній науково-популярній формі висвітлення найскладніших питань економічного розвитку, хитроплетива політичних подій, ключових проблем етнокультурної ситуації на Україні. В 1990 р. "История украинского народа" О.Єфименко знов побачила світ завдяки київському видавництву "Либідь" [22]. За допомогою такого методу, як контент-аналізу здійснена спроба проаналізувати детально працю історика і виділити якісь особливості, які притаманні жіночому дослідницькому перу.

Основною працею Олександри Яківни вважається «Історія українського народу» яка була видана 1906 року. Цю роботу можна вважати фінальним

дослідженням та узагальненням у вивченні історії України історикинею. «Історія українського народу» писалась у важких умовах, положення емського указу, які ще діяли. Заборона вживання слів Україна чи український. Саме тому дослідження науковиці переповнені словами южноруський, южная Русь та малорос. Для того, щоб роботу допустили до видання.

Приступаючи до створення своєї найбільшої праці, Олександра Яківна вже мала великий науковий досвід. Нею було опубліковано чимало різного роду досліджень, які представляли собою абсолютно науковий аспект чи популярний. Та вже ж науковиці потрібно було провести та дослідити немало історичних питань, з якими раніше Олександра Єфименко не стикалась.

Дана праця починається з праісторії і сама авторка підтримує нормандську теорію походження Русі, Олександра Єфименко зазначає що територія держави простягається як і над балтійським морем так і у Тьмутаракані. Що суперечить поглядам провідних істориків того часу Антоновича, Костомарова, Грушевського. І тягне за собою проросійський наратив, хоча Російська Імперія заперечувала германське походження Русі. Також племена антів вона називає слов'янськими але пише про те що українці походять не тільки від Київської Русі а мають спільні риси південної і північної Русі.

Важливим є те що Олександра Яківна зазначає що під час монгольської навали Київські землі не були цілковито спустошені, що означає демографічну неперервність. Описуючи Галицько-Волинське князівство, авторка зазначала особливості обох князівств і привертала увагу до того факту, що ці князівства мали торгівельні зв'язки із заходом, і відрізані зі сходом які були під владою Золотої Орди [45, с 407].

Розділам, присвяченим литовському і польському пануванню, історикинея надала великого значення. Говорила про формування української народності та позитивно оцінювала вплив литовсько-польського панування. Козацтво Олександра Єфименко не поєднує з Руссю. А останній розділ вона

присвячує перебуванню України у складі Російської та Австро-Угорської імперії. Історикиня яскраво показує різницю становища українців. У Росії згорталась освіта насаджувалось кріпацтво та обмежувалась громадська діяльність, що не можна сказати про Австро-Угорщину, де навпаки існували кращі умови, та все рівно було далеко від бажаного. Говорячи про Литовське князівство науковиця зачіпає такі важливі аспекти, як розвиток економіки з утворенням в містах Магдебурзького права. Також досліджувався процес формування феодального землевласництва. Важливою подією в історії українського народу Олександра Яківна вважає Люблінську унію 1569 року. Релігійний фактор науковиця вважала важливим у взаємовідносинах України та Польщі. Олександра Єфименко показує всю суперечливість відносин між католиками та православними, спираючись на творчість І. Вишенського та діяльність братств [22].

Розглядаючи Україну під владою поляків, науковиця дотримується тієї ж думки, що і для Литви про те, що даний період дозволяв формування української народності. Погляд Олександри Яківни на рахунок козацтва, дуже різнилися із поглядами провідних істориків України, В.Антоновича та М.Костомарова, вони розглядали козацтво, як продовження культурних засад Київської Русі історикиня ж не поєднувала цих два історичних етапи. За що і отримувала осудом у свою сторону. На думку Олександри Яківни, поява козаків це був закономірний етап в освоєнні українським етносом південних територій, для захисту від татар. Науковиця іноді вдається до негативу у бік козацтва, наприклад критикує повстання Богдана Хмельницького, оперуючи свій осуд єврейськими погромами. Але про перехід Мазепи на сторону Карла XII описує, як спробу відмовитись від царської влади та підкреслює те, що вони внесли певну модернізацію на територію. Натомість Михайло Грушевський описує козацтво, як позитивний період, але сходиться у думці про Івана Мазепу хоча описує його більш критично ніж історикиня. Науковиця зазначає, що поява Запорізької січі мала для українського народу історичне

значення. Вона обґрунтовувала це тим, що селяни могли звільнитись від гніту феодальної залежності. Олександра Яківна описуючи певний період, дивиться на нього крізь призму персоніфікації, а саме через діяльність гетьманів, як наприклад Ю. Хмельницький, І. Виговський чи І. Мазепа. Останньому, історикиня намагається дати абсолютно об'єктивну оцінку, зазначаючи про його розум, проникливість та красномовність, описуючи його як великого феодала, який проводив кріпосничу політику [22].

Пишучи про Україну у складі Російської імперії, Олександра Єфименко зазначає, що Лівобережна та Слобідська Україна практично злились з імперською Росією. Основна проблема полягала у тому, що повністю скасували українські школи, їх вважали шкідливими, а семінарії втратили свій національний характер. Також небезпечним для української культури було те, що відбувалась культурна асиміляція, українські пани хотіли наблизитись до російського дворянства, через що просто відмовлялись від свого народу. Саме через це культурний розвиток українців просто зупинився. Тому історикиня робить висновок, що шлях української культури перейшов з природнього на штучний, спровокований російською владою напрям. Навіть твір І. Котляревського «Енеїда» на думку Олександри Єфименко не був спроможний відродити українську народність [22].

На території України, як входила до складу Австрійської імперії, ситуація була кращою, хоча мала свої недоліки. Олександра Яківна пише про те, що політика Йосипа II була прихильна до України. Історикиня говорить про важливість змін в освіті, а саме відкриття Львівського університету. Та Олександра Єфименко зазначає що українцям не вдалось скористатись цим шансом, та аргументує це тим, що пригніченість протягом століть національної свідомості дає свої плоди. Тому як наслідок історикиня вбачає розгоряння конфлікту всередині єдиної культурної групи. Та зрештою скільки б не ворогували між собою створені на той час партії, їм вдалось хоча й

частково позбутись польської традиції та почати боротьбу за українську культуру.

Сама праця містить у собі 8 розділів, кожен розділ відповідає певному періоду. Наприкінці книги є велика кількість рисунків, а завершує першодрук малюнок Запорізької січі. Структура книги повністю відповідає традиціям які були характерні для другої половини ХІХ століття. Основна увага зосереджена на розкритті важливих віх історичного процесу на території України. Олександра Яківна доступно описує питання економічного розвитку, та показує всі політичні події та зачіпає проблеми етнокультурної ситуації в Україні [22]. Пишучи «Історію українського народу», Олександра Яківна використовувала метод порівняльно-історичного аналізу, намагаючись об'єктивно оцінювати і характеризувати історичний процес в Україні.

У книзі «Южная Русь» зібрані наробітки Олександри Єфименко, які стосуються України. Дана праця поділена на два томи. В загальному збірка налічувала 24 праці, які стосувались різних тем та досліджень [23].

Олександра Яківна, як і більшість істориків того часу, поділяла погляди позитивістської методології, яка заключала в себе визнання історії як процесу причинно пов'язаних явищ, які складали певний образ закономірної історичної еволюції, яка в свою чергу дуже схожа на розвиток самої природи. Історикиня нерідко пов'язувала біологічні і суспільні явища, які досліджувала. Важливо зазначити, що вона не погоджувалась з матеріалістичним поглядом на роль економічних відносин в історії. Олександра Єфименко вважала, що основним завданням історіографії має бути дослідження життя народних мас. [44, с. 24-25].

Олександра Єфименко вивчаючи історію України не одноразово зверталась до досліджень відомих постатей української культури. Однією з таких особистостей, є Григорій Савич Сковорода. Про нього науковиця писала у двох своїх статтях: «Філософ із народу» та «Особистість Г.С. Сковороди, як мислителя». У першій згаданій роботі, вона пише про Сковороду як про

людину, як народилась не в тому часі і не в тому місці. Зауважуючи, що ніби Григорія Савича пам'ятають, а ніби і ні і що є відчуття потрібності шанувати його пам'ять, але в той же час постає питання навіщо. Історикиня зазначає, що Скворода сам в собі носив свій ідеал життя і творив по ньому. Що його відношення до своєї філософії виявляється в релігійному ентузіазмі. І життя в постійному духовному поглиблені і робить його таким особливим. У другій статті присвячені філософу Олександра Яківна описує філософський світогляд Сквороди. Та ставить питання, а чи варто ставити Григорія Савича до якоїсь одної філософської течії чи він є індивідуалістом. І тут же зазначає, що Скворода був сином свого століття [23].

Досі суперечлива постать Миколи Гоголя не могла не зацікавити Олександрю Яківну. Історикиня одразу звертає увагу на душу письменника та зазначає що вона була повна непримиримих протиріч. Дослідниця пише про те, що Гоголь хоч і відірвався від свого національного ґрунту та повністю не зміг відмовитись від національних симпатій та асимілюватись з російською народністю. На думку Олександри Єфименко, Гоголь пав жертвою душевного роздвоєння мавши свої корні в роздвоєності національній [23, с. 357-358].

У своїй статті «Старовинний одяг та приладдя домашнього побуту слобожан» Олександра Єфименко описує справу з архіва Харківського університету. Історикиня описує одяг говорячи про широкі шаровари та кофтани. Пишучи про те, що кофтани вони знаходили у великій кількості і дуже часто. А головно. Прикрасою у жінок були перлини а у чоловіків зброя наприклад саблі чи булава [23, с. 196]. Про посуд науковиця пише, що часто потраплявся виконаний зі срібла посуд та з кришталя. Основною метою цієї статті Олександра Яківна вбачає надання читачу максимально конкретних даних. І робить висновок, що ніде так яскраво, як в тій сфері не можна знайти співвідношення між звичаями суспільства і економічної ситуації. Про те, що гроші ціняться на рівні інших предметів розкоші і зазначає що вони ще не вирости в капітали створюючи своїм ростом нові цінності та тенденції.

Олександра Яківна також зауважувала у своїх публікаціях про важливість мови, так у своїй статті «Малоруська мова в народній школі» вона зазначає що малоруська, тобто українська мова не є діалектом російської, вона говорить про відмінність мов наводячи приклади з дитячої української пісні, де вказує на те що 15 слів з 37 звучать зовсім по-різному, а це 40%, слова які звучать схоже 35% і тільки 5% слів є практично ідентичними. Цим вона апелює про різність мов. І вказує на те що, в школі потрібно викладати тією мовою якою говорять на тій території де вона знаходиться. Тобто Олександра Єфименко пише про те, що в українських школах повинні викладати українською.

3.3 Співвіднесення поглядів О. Єфименко з позиціями провідних українських істориків

Науково-дослідна діяльність Олександри Яківни була наближена до плеяди істориків зламу XIX-XX ст. Яскравим прикладом є Д.Багалій, який став близьким другом сім'ї Єфименків. У своїх працях історикиня засуджує політику русифікації та підкреслює важливість інтелігенції служити інтересам мирного суспільного прогресу на основі національної культурної діяльності. У своїх ранніх роботах науковиця схвально відноситься до революційних рухів, такі як гайдамацький. А вже у працях, які були написані після 90х років XIX ст. Олександра Єфименко подає погляди ліберально-буржуазної інтерпретації антикріпосницького і національно-визвольного руху селянства часу феодалізму. Аналізуючи роботи історикині, можна побачити, що вона засуджує поміщиків, але водночас ідеалізує освічених і розумних представників царської адміністрації. Олександра Яківна з часом відходить від демократичного погляду на революційні події селянства і стає на бік

ліберально-буржуазних істориків, які хоч і розуміють всю проблему кріпосництва, але не підтримують революції народних мас. У своїх дослідженнях Олександра Яківна все менше приділяє увагу соціально-економічному фактору, та надає перевагу факторам ідеологічним та подекуди психологічним. Її історичні погляди можна охарактеризувати як народницькі, що відобразалося в її наукових працях, зокрема в «Історії українського народу». Основним рушієм історії Єфименко вважала народ. Вона відкидала ідею про те, що історію творять окремі особистості, такі як монархи чи полководці. На її думку, народ є творцем своєї історії, а його боротьба за свої права є головною силою історичного розвитку. Цей погляд був прогресивним для свого часу, оскільки він відображав зростаючу роль народних мас у суспільно-політичному житті. У своїх історичних дослідженнях Єфименко зосереджувалася на історії українського народу. Вона прагнула показати, що український народ має свою самобутню історію та культуру. Особливо важливими є її дослідження історії українського селянства. Єфименко показала, що українське селянство є основою української нації. Вона також показала, що українське селянство завжди боролось за свої права та свободи. Однак у цілому Єфименко не поділяла матеріалістичного погляду на вирішальну роль економічних відносин у історії. Це позначилося на її трактуванні причин гайдамацького руху та діяльності українських братств [44, с. 27-28].

Говорячи про видатних істориків, варто згадати Миколу Костомарова. був одним із найвидатніших українських істориків ХІХ ст. Його історичні погляди були сформовані під впливом романтичної філософії, яка підкреслювала роль духу, нації та народу в історії. Костомаров вважав, що історія є історією народу, а не царів, вельмож чи інших правлячих еліт. Він вважав, що народ є творцем історії, а не її жертвою. Цей погляд Костомарова був радикальним у своєму часі, коли історія традиційно розглядалася як історія правителів і держав. Костомаров одним із перших українських

істориків почав вивчати історію з точки зору народу. Він вважав, що для розуміння історії необхідно вивчати життя, культуру та традиції народу. Костомаров також підкреслював важливість вивчення народного життя та культури для розуміння історії. Він вважав, що народна творчість, мова, звичаї та обряди є цінним джерелом інформації про минуле. Він був одним із перших українських істориків, який почав використовувати народну творчість як історичне джерело. Наприклад, Костомаров використовував народні пісні, щоб продемонструвати, що народ України мав сильне почуття національної самосвідомості. Він також використовував народні звичаї, щоб показати, що народ України мав розвинену систему цінностей та моралі. Костомаров був переконаним прихильником української державності. Він вважав, що Україна є окремою нацією зі своєю власною історією, культурою та традиціями. Він виступав за створення незалежної української держави. Ці погляди Костомарова були також радикальними у своєму часі, коли Україна перебувала під владою Російської імперії. Костомаров був заарештований і засланий до Саратова за свої політичні погляди. Історичні погляди Костомарова мали значний вплив на розвиток української історіографії. Він був одним із засновників української національної історіографії та одним із найвидатніших її представників. Його роботи започаткували новий напрямок в українській історіографії, який зосереджувався на вивченні історії українського народу з точки зору його життя, культури та традицій. Ці роботи продовжують впливати на сучасних українських істориків. Історичні погляди Костомарова були революційними для свого часу. Вони заклали основи для розвитку української національної історіографії та сприяли усвідомленню українцями своєї окремої національної ідентичності [36].

Порівнюючи погляди Олександри Єфименко з поглядами Михайла Грушевського, важливо зазначити, що праця «Історія України-Руси» є фундаментом сучасної української історіографії. Михайло Сергійович дотримувався народного принципу в історії, він вважав, що головним героєм

історії є народні маси, а не окремі постаті чи еліти. Історик підкреслював роль народу у всіх важливих історичних подіях. Михайло Грушевський зазначає, що український народ є окремою етнокультурною одиницею, яка має свою самобутню історію, культуру та мову. Також звертав увагу на те, що український народ має власну самосвідомість та національну ідентичність. У другому томі своєї праці, історик підкреслює роль українського народу в боротьбі за свою незалежність. Він пише про те, що Україна ніколи не припиняла своєї боротьби за державність, і в період феодальної роздробленості ця боротьба знайшла вихід у відстоюванні незалежності окремих князівств. Історик зазначав, про неперервність української історії. Михайло Сергійович писав про те, що починаючи з Київської Русі історія є непереривною, до сьогодні. Грушевський також виступав за широкі права і свободи національних меншин, які проживають на території України [10].

Спробуємо поставити на один щабель погляди О.Єфименко та М.Грушевського і виділити їхні особливості. М.Грушевський відомий, передусім, як історик. Він за своє життя написав близько 2000 праць. Одна з них – праця «Очерк истории украинского народа», на якій і зосередимо свою увагу [9].

Однією з найбільш дискутованих тем залишається період козацтва на території України, отож подивимось як історики минулих століть казали про цей феномен. М.Грушевський в своїй праці приділяє п'ять розділів [30]. Починаючи аналіз, він зазначає, що ця тема ще не повністю досліджена і існує чимало помилкових суджень щодо цього періоду. На що О.Єфименко ставить за мету висвітлення подій української історії без скрупульозного аналізу, проблемних питань. В її праці період виникнення козацтва поєднаний у розділі з польським пануванням на території України. На рахунок поширення козацтва на українських землях і територіальне розташування історики мають дещо різні погляди. О.Єфименко вважає, що козаки виникли у Нижньому Подніпров'ї, а М.Грушевський зупиняється на Середньому Подніпров'ї.

Михайло Сергійович пише про колонізацію краю і козаків як окрему хвилю. Поступово історик розкриває етимологію слова «козак» і зазначає, що воно тюркського походження й перекладається за даними джерел ХІУ ст. як «сторож», або «воїн» [9; 22]. На що О.Єфименко у своїй праці більше схиляється до того, що козак – це було позначення «вольного добытчика», також вона козаків називає «низовцями». Тобто ми можемо бачити, що вже на першому етапі виникнення певного явища в історії у дослідників є розбіжності в поглядах. Але обидва історики схиляються до теорії уходництва на землі по обидва боки Дніпра. Як зазначає М.Грушевський, перша згадка про козаків відноситься до 1470 р. Він також згадує чимало документальних даних більш пізнього періоду 1492, 1493, 1499 рр., в яких даються чіткі вказівки на існування козаків на Київщині. Первинний стан існування козаків це просто рід їхньої діяльності, але в жодному разі не клас і не стан. Спочатку люди просто «займались козацтвом» – своєрідним господарчим промислом у «дикому полі». Прикордонні мешканці потребували порятунку від гніту Великого князівства Литовського та Польщі. Таким виходом стало виникнення групи вільних людей, які тікали на вільні землі (а саме землі Дикого поля) і займались промислами.

Рушійною силою виникнення цього явища стало українське селянство й міщанство. Така поступова колонізація краю дала відсіч набігам татар і дала певний захист місцевому населенню – і це була головна роль козацтва в ХV ст. Такий непередбачений результат колонізації козаками краю і їхньої оборони сподвиг литовських князів до створення постійного регулярного козачого війська. І це відбувалося протягом всього наступного століття. З 1580 р. починається інтенсивне збільшення чисельності козаків. І у козаків зароджувалися елементи управління, органи влади [9, с.158–159]. Звісно, Польща й Литва не могла цього припустити і вони розпочинають свою низку репресій, які не стосувались тільки реєстрового козацтва. В цих умовах козаки починають боротись за свої права і свободи. І саме з цього періоду починається

період козацьких повстань К.Косинського, С.Наливайка та ін. За словами самого Грушевського така політика влади була безтолковою, влада не правильно вчинила розподіл своїх сил і використання сил козаків. Всі ці події стали першоосновою для подальших козачих виступів, які на початку XVII ст. стали масовим явищем. Так, він описує повстання С.Наливайка, М.Жмайла, П.Павлюка та ін. і причиною всіх повстань вважає свавілля пануючої влади на території України. В такий спосіб козаки сподівались послабити гніт литовської й польської влади. Але всі ці повстання були розгромлені коронними військами.

М.Грушевський подає опис Хотинської війни та описує внесок козаків. Козаки, за його думкою, під керівництвом П.Сагайдачного були важкою артилерією у цій війні, саме завдяки ним ця війна закінчилась тріумфом і перемогою. На завершення М.Грушевський зауважує, що репресії, які проводились, були марним і народ був своєрідним горючим матеріалом, який треба було підпалити для вибуху, що й зробив чигиринський сотник Б.Хмельницький.

Отже, історики вважали, що історія України - це окрема і самобутня історія, яка не може бути зрозуміла без урахування її власних особливостей. У своїх дослідженнях вони використовували широкий спектр джерел, включаючи архівні документи, літописи, народні перекази та фольклору. Олександра Єфименко її дослідження зосереджувалися на соціальному та економічному розвитку України. Вона вважала, що історія України - це історія її народу, а не історії її правителів. Михайло Грушевський був одним із основоположників української історичної науки. Він був першим, хто створив всеосяжну історію України від найдавніших часів до початку XX століття. Грушевський вважав, що історія України - це історія її державності. Він був прихильником федеративного устрою України, яка б була рівноправним членом федерації з іншими народами Російської імперії. Історичні погляди

Олександри Єфименко, Михайла Грушевського були важливим етапом у розвитку української історичної науки. Вони заклали основи для подальших досліджень історії України та сприяли усвідомленню українцями своєї національної самобутності.

ВИСНОВКИ

Олександра Єфименко була жінкою з сильним характером і великими амбіціями. Вона змогла досягти успіху у науці та громадській діяльності, незважаючи на численні перешкоди, які чинили їй чоловіки-науковці та її жіноча доля. Вона була обдарованою і розумною дівчиною, яка отримала гарну освіту. Вона цікавилася історією, етнографією та літературою. Її інтерес до історії був настільки сильним, що вона продовжувала займатися наукою навіть після того, як вийшла заміж і мала дітей. Олександра Єфименко була талановитим істориком. Вона написала ряд важливих праць з історії України, які високо оцінені сучасниками та наступними поколіннями істориків. Її праці свідчать про її глибоке знання історії України, глибокий аналіз історичних подій та явищ, а також про талант до узагальнення історичного матеріалу. Олександра Єфименко була також активною громадською діячкою. Вона брала участь у діяльності багатьох жіночих та громадських організацій, які боролися за права жінок і за розвиток української культури. Вона була справжньою патріоткою України, яка присвятила своє життя вивченню історії та культури своєї країни. Олександра Єфименко була прикладом для інших жінок, які прагнули до успіху у науці та громадській діяльності. Вона показала, що жінка може досягти великих висот у будь-якій сфері діяльності, якщо вона має талант, наполегливість і волю до перемоги.

Вона відстоювала інтереси України, хоча сама була росіянкою. Для неї Україна стала другою батьківщиною, яку вона захищала та досліджувала. Її праці з історії України були високо оцінені сучасниками та наступними поколіннями істориків. Однак, на початку її кар'єри її праці сприймали скептично, оскільки вона була росіянкою. Але, Олександра Єфименко не здалася, продовжувала писати і нарешті її визнали. Сімейне життя Олександрі Єфименко також було непростим. Вона вийшла заміж за Петра Єфименка, який був засланим. У них було двоє дітей, але дві дочки померли в ранньому віці. Олександра Єфименко була справжньою патріоткою України та

прикладом для інших жінок. Вона показала, що жінка може досягти великих висот у будь-якій сфері діяльності, якщо вона має талант, наполегливість і волю до перемоги.

Олександра Єфименко була популярною особистістю в своєму часі, і її життя та діяльність широко обговорювалися друзями, колегами та сучасниками. Ця інформація є цінним джерелом для дослідження її життя та діяльності. Однак, сучасні дослідники все ще мають багато роботи, щоб зробити. Досі не було проведено жодного фундаментального дослідження її біографії, і її наукова діяльність вимагає подальшого аналізу. Також, за все своє життя Олександра Єфименко мала багато друзів та колег, які писали про неї. Звідки і була взята майже вся інформація для даного дослідження. Про історичні більше писали її сучасники, так як її біографією у сьогоденні фундаментально ніхто не займався.

Щодо вищої освіти для жінок, варто зазначити що жіноча освіта в Україні пройшла довгий і складний шлях. Найбільш інтенсивний розвиток жіночої освіти в Україні припав на другу половину XIX – початок XX століть. Актуальність питання та вимоги часу спонукали жінок вимагати можливості отримувати освіту та доступ до раніше недосяжних професій. На початковому етапі вища жіноча освіта в Україні існувала завдяки приватній ініціативі, оскільки уряд майже не брав участі у її підтримці. За допомогою різних організацій, які допомагали жінкам, вищі жіночі курси продовжували існувати, а дівчата мали можливість навчатися. Вступ на такі курси потребував від жінок неабиякої сміливості, переконання в правильності свого рішення, наполегливості та зусиль. Найбільшою проблемою було порозуміння з батьками та прийняття факту осуду з боку суспільства. Однак, це не єдині складнощі, які чекали на жінок. Вони також стикалися з фінансовими проблемами, такими як велика сума сплати за навчання, оплата проживання та інші побутові проблеми. Попри всі перешкоди, більша частина вступниць

успішно завершували вищі жіночі курси. А будучи вільною слухачкою в університеті, вони доводили свою освіченість і результативністю своєї роботи.

Таким чином, жіноча освіта в Україні стала важливим досягненням, яке дозволило жінкам отримати рівні можливості з чоловіками у сфері освіти та кар'єри.

На початковому етапі вища жіноча освіта існувала завдяки приватній діяльності, уряд майже не брав участі у її підтримці. За допомогою різних створених на підтримку жінок організацій вищі жіночі курси продовжували існування, а дівчата мали можливість навчатись. Вступ на такі курси потребував від жінок неабиякої сміливості, переконання в правильності свого рішення, наполегливості та зусиль та найбільшою проблемою було порозуміння з батьками та прийняття факту осуду з боку суспільства. Та це не єдині складнощі, які чекали на жінок. Поставали фінансові проблеми, як наприклад, велика сума сплати за навчання, оплата проживання та інші побутові проблеми, підстерігали дівчат під час навчання, на вищих жіночих курсах. Та попри всі перешкоди більша частина вступниць успішно завершували вищі жіночі курси, а будучи вільною слухачкою в університеті, доводили свою освіченість, результативністю своєї роботи.

Олександра Єфименко була жінкою своєї епохи, але вона також була жінкою, яка випереджала свій час. Вона була сміливою і рішучою особистістю, яка не боялася боротися за свої права та за права інших жінок. Вона була талановитим істориком, яка зробила значний внесок у розвиток української історичної науки. Вона була справжньою патріоткою України, яка присвятила своє життя вивченню історії та культури країни. Олександра Єфименко була яскравою особистістю, яка залишила свій слід в історії України. Її життя і діяльність є прикладом для інших жінок, які прагнуть до успіху у науці та громадській діяльності.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Про Козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
2. Аркас М. Історія України-Русі. Санкт-Петербург: Т-во "Обществ. польза", 1908. XVI, 384 с.
3. Багалій Д. Автобіографія: п'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. *Збірник історично-філологічного відділу*. № 62. Київ: Друк. Укр. акад. наук, 1927. 163 с.
4. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Изд. ун-та, 1906. 329 с.
5. Багалій Д. Олександра Яковлевна Єфименкова (1848-1918) (Оцінка її наукових праць). *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*. Київ, 1919. Кн. I. С. 104-113.
6. Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яківни Єфименкової: 1879–1890 рр. *Наук. зап. Харк. наук.-дослід. катедри іст. укр. культури*. 1930. Т. 10. С.5-15.
7. Воропанова М. М. Институтские воспоминания. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. *Институт благородных девиц*. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 237–261.
8. Горовиц-Власова Л. Личные воспоминания об И. И. Мечникове *Вестник Европы*. 1916. № 11. С. 153–160.
9. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. Киев: Лыбидь, 1990. 400 с.
10. Грушевський М. С. Автобіографія. Київ, 1926. 31 с.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн.; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1991. 548 с.

12. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 pp.) / упоряд. Л.Зашкільняк; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Центр. держ. іст. архів України. Київ: [б.в.], 1997. 261 с.
13. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.
14. Драч О. О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2008. Вип.15. С. 351-361.
15. Драч О.О. «Особисте життя не розніжило її»: О. Я. Єфименко (1848–1918) – учена трудівниця. *Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. пр. / ред. кол. : В. А. Смолій, С. В. Корновенко, А. Г. Морозов [та ін.]*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. Вип. 11. С. 38-47.
16. Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: загальноімперські тенденції та регіональні особливості *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 115–118.
17. Драч О. О. Самореалізація випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. 222. С. 105-111.
18. Драч О. О. Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2009. Вип.16. С. 448–457.
19. Драч О.О «Трудове життя дало вам учену славу»: Олександра Яківна Єфименко – науковиця модерної доби. *Вісник Черкаського університету*. 2017. № 3. С. 54–61.
20. Джиджора І. З новішої української історіографії. *Александра Ефименко: Южная Русь, очерки, исследования и заметки, I-II*. Спб., 1905. Записки НТШ. 1906. Т.71. Кн. III. С. 134–157.
21. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни. Обычное право. Москва: URSS, 2010. 382 с.

22. Ефименко А. Я. История украинского народа. Киев: Лыбедь, 1990. 512 с.
23. Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования, заметки: в 2 т. С.-Петербург: Книгопечатня Шмидт, 1905. Т. 1. 439 с.
24. Ефименко А. Очерки истории правобережной Украины. Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. 174 с.
25. Ефименко А. Турбаевская катастрофа. *Киевская старина*. 1891. №3. С. 373-401. URL: [https://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-3-B-\(3052-3080\).pdf](https://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-3-B-(3052-3080).pdf)
26. Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского Института благородных девиц за 100 лет его существования (с 1812 по 1912 год). Харьков: Типография «Печатное дело», 1912. 147 с..
27. Жовта І. І. Досвід роботи класних дам у київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у ХІХ – на початку ХХ ст. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. С.30–35.
28. Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури / Н.К.О. Сектор науки. Харків: Держвидав України. Т. 10: присвяч. пам'яті О.Єфименкової. 1930.
29. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 494 с.
30. Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа. *Україна Модерна*. Київ, 2010. С. 46–76.
31. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7-ми томах. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 7. 434 с.
32. Кобченко К. А. Вхідження жінок у «чоловічий» храм науки: університет Св. Володимира і жіноцтво. *Українознавство – 2009: Календар-щорічник*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008. С. 84–95.

33. Кобченко К. На світанку жіночої освіти в Україні: шляхи навчання та праці перших студенток. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/kobchenko-women-education>

34. Кобченко К. А. Слухачки Київських вищих жіночих курсів: груповий портрет. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 12. 2001. С. 49-54.

35. Ковалевська О. О. Олександра Єфименко. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 12: *Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст.* 2002. С. 152–181.

36. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.

37. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Істор. життєписи у 4-х ч. Торонто, 1942. С. 139–140.

38. Марков П. Г. А. Я. Ефименко – историк Украины. Київ: Изд-во КГУ, 1966. 123 с.

39. Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер. Москва: Мысль, 1988. 271 с.

40. Пінчук Ю. А. Єфименко Олександра Яківна. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с.

41. Платонов С.Ф. Александра Яковлевна Ефименко: Некролог. *Дела и дни*. 1920. Кн.1. С.617–620.

42. Полонська-Василенко Н. Д. Спогади. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 542 с.

43. Пономарева В. В. Воспоминания институток XIX – начала XX в. как исторический источник. *Вестник Московского университета. Серия 8: Истори.*, 2015, № 2. С. 54-69.

44. Скакун О. Ф. Історичні погляди О. Я. Єфименко. *Український історичний журнал*. 1967. № 1. С. 22–30.

45. Смолий В. А. А. Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества. *Ефименко А. Я. История украинского народа*. Київ: «Льбидь», 1990. С. 403–426.
46. Стариков Г. М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Ефименків. *Сумський історико-архівний журнал*. 2009. № VI-VII. С.36–61.
47. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в ХІХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 80–84.
48. Українська педагогіка в персоналіях. Х–ХІХ століття / За ред. О.В.Сухомлинської. Навч. пос. для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. Київ: «Льбидь», 2005, кн. 1. С. 511–565.
49. Университетский Устав (18 июня 1863). URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2760>
50. Университетский Устав (5 ноября 1804). URL: <http://letopis.msu.ru/documents/327>
51. Университетский Устав (18 августа 1884). URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2761>
52. Университетский Устав (26 июля 1835). URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2123>
53. Щербина А.М. (1874–1934). О допущении женщин в университет. Москва: Журн. "Женское дело", 1910. 16 с.
54. Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с
55. Ясь О. «Вступна стаття до розвідки О. Ефименко «Письма из хутора. Об украинской истории (До 170-річчя О. Ефименко та 100-ліття першої публікації її допису)». *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С.174–183.

ДОДАТКИ**Додаток А**

Рис. 1. Олександра Єфименко (1848–1918 рр.)

Додаток Б. Обкладинки праць О. Єфименко

Рис.2-3. Обкладинки праці О. Єфименко «История украинского народа»

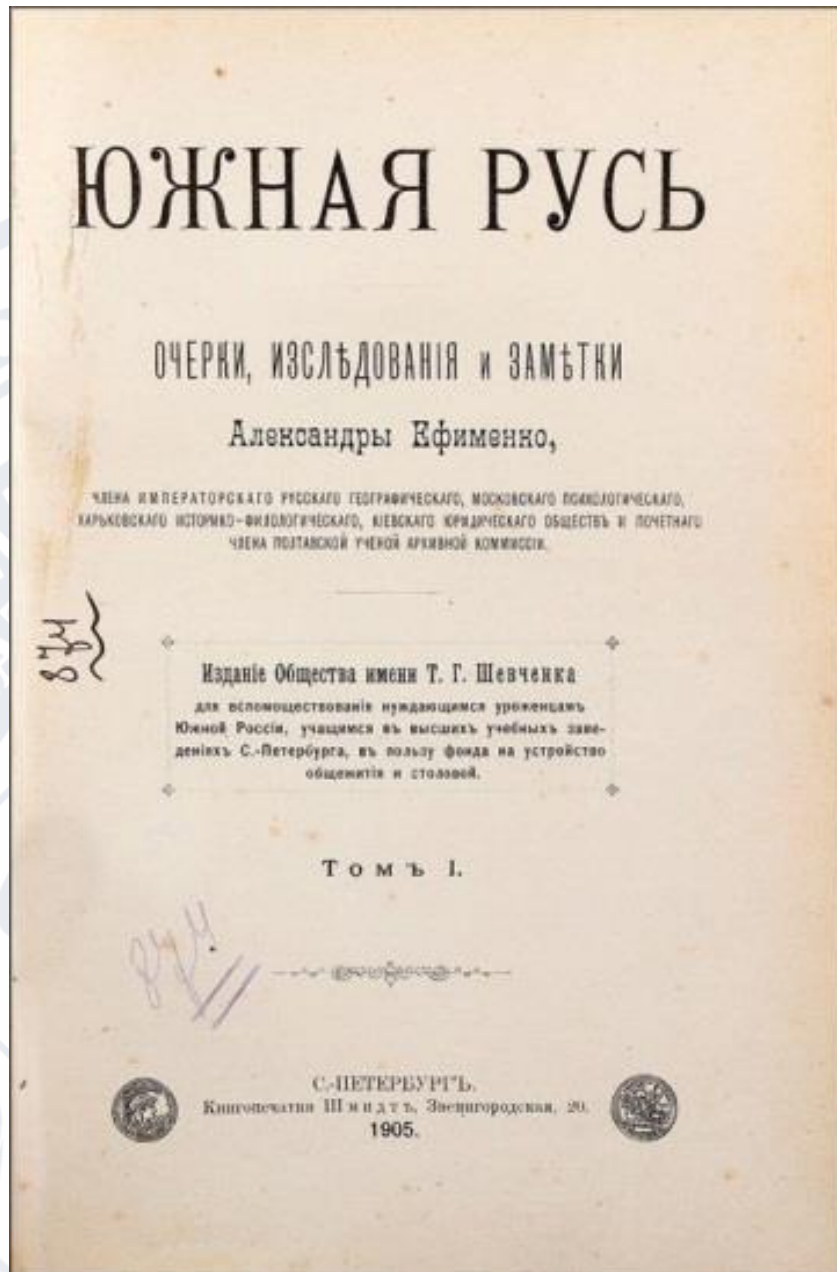

Рис. 4. Обкладинка двотомника «Южная Русь»

Додаток В. Будівлі навчальних закладів

Рис. 5. Інститут шляхетних дівчат, м. Київ

Рис. 6. Інститут шляхетних дівчат, м. Харків

Рис. 7. Харківський Університет

Додаток Г. Документи

Рис. 8. Університетський статут 1804 року

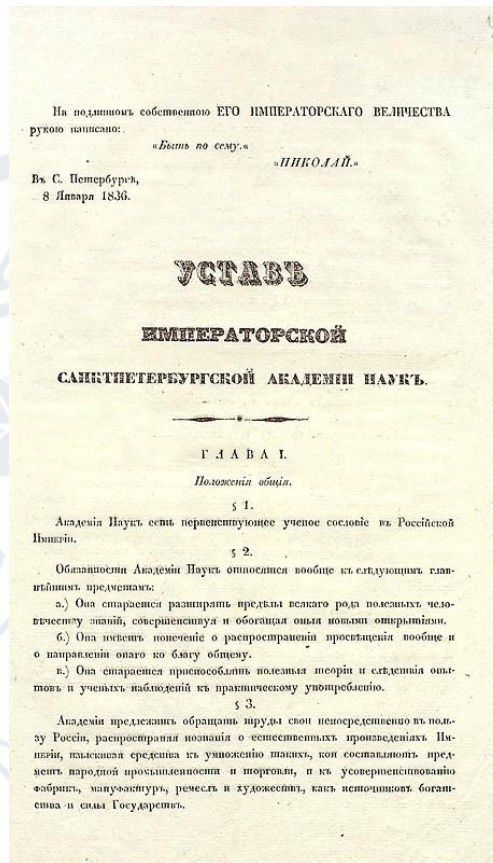

Рис. 9. Університетський статут 1835 року

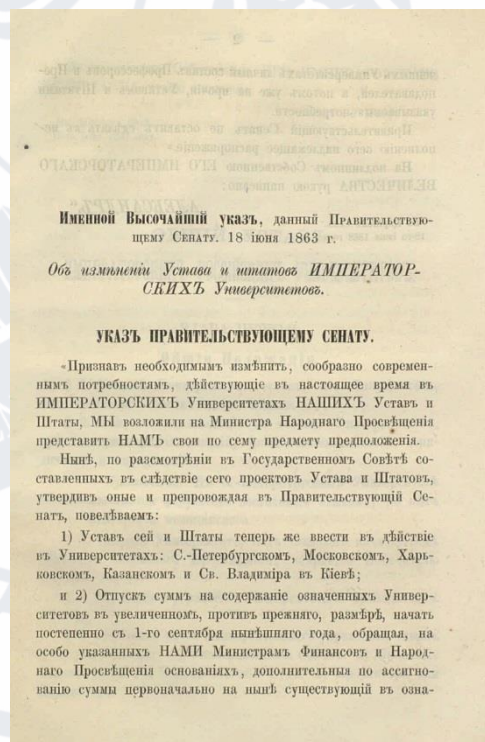

Рис. 10. Університетський статут 1863 року

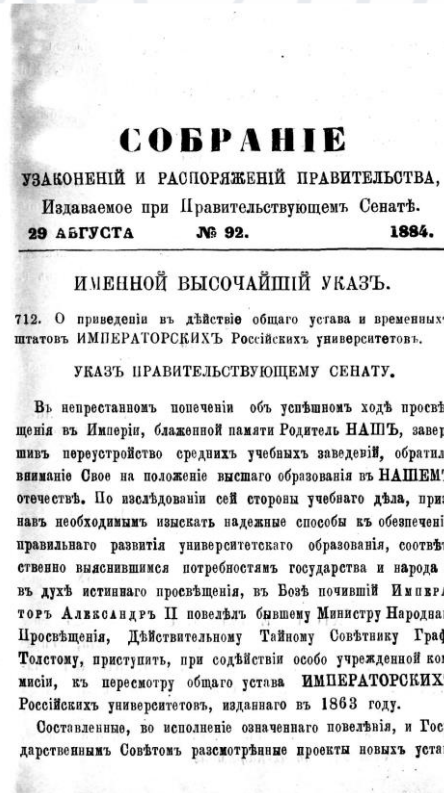

Рис. 11. Університетський статут 1884 року